

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU 192213

UNIVERSAL
LIBRARY

श्री सयाजी-बालब्रह्मणमाला ”-पुण्य ४८ वें.

(चरित्र-गुच्छ)

महाराणा प्रताप.

रूपांतरकार

परशुराम गोविंद काटदरे, बी. ए.

असिस्टंट मास्टर, बडोदे हायस्कूल-बडोदे.

प्रकाशक

एम्. सी. कोठारी,

कापडीपोळ, रावपुरा-बडोदे.

इ. स. १९२४ } किंमत { प्रथमावृत्ति
संवत् १९८० } रु. ०-६-० { प्रत ५००

बडोदें येथें 'जागृति' छापखान्यांत रा. भ. व. पाळेकर यांनी
प्रकाशकाकरितां छापिलें. ता. ३१-७--२४:

Checked 1968

जाहिरात.

आपल्या देशी भाषेच्या साहित्याची अभिवृद्धि करण्याच्या सद्देतूने श्रीमंत सरकार महाराजसाहेब श्रीसयाजीराव गायकवाड सेनाखासखेल समशेर बहादुर, जी. सी. एस. आय., जी. सी. आय. ई., एल. एल. डी. यांनी कृपावंत होऊन दोन लक्ष रुपयांची जी रक्कम अनामत ठेविली आहे, तिच्या व्याजांतून प्राथमिक शिक्षण संपादन करून बाहेर पडलेल्या विद्यार्थ्यांना बोधप्रद होईल असे सरळ आणि सोप्या भाषेत विविधविषयावरील लोकसाहित्य तयार करून ते “ श्री सयाजीबालज्ञानमाले ” तर्फे प्रसिद्ध करण्याची योजना केली आहे.

या योजनेस अनुसरून रा. रा परशुराम गोविंद काटदरे बी. ए. यांजकडून महाराणा प्रताप यांचे चरित्र तयार करवून सदरहु मालेच्या चरित्र-नुच्छांचे अठ्ठेचाळीसावे पुष्प विद्याधिकारी कचेरीतील भाषांतर शाखेच्या ठरलेल्या धोरणाने संशोधित करून प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे.

भाषांतर शाखा, विद्याधिकारी कचेरी, बडोदे. ता. ३१-५-१९२४.	} ज. पु. जोषीपुरा. { भा. म. {	नं. के. दीक्षित. विद्याधिकारी. बडोदे राजप.
--	----------------------------------	--

प्रस्तावना.

१९२०६६६

आपल्या मराठी भाषेत लहान मुलांना उपयोगी असे वाक्य फॉरच अल्प प्रमाणावर आहे. त्याची आज बरीच उणीव आहे. बडोदे राज्यांत मे. रा. रा. विद्याधिकारी साहेब यांनी जी ' बालज्ञानमाला ' सुरू केली आहे त्यायोगाने बरीचशी उणीव भरून निघेल अशी आशा बाळगण्यास हरकत नाही.

या बालज्ञानमालेचा मुख्य उद्देश लहान मुलांना हंसत खेळत विविध विषयांचे ज्ञान प्राप्त करून देणारे वाक्य निर्माण करणे हा आहे. त्याला अनुसरून रा. रा. रमणलाल वसंतराम देसाई, एम्. ए. यांनी ' महाराणा प्रताप ' या नावाचे एक पुस्तक गुजराती भाषेत लिहिले आहे, त्याचे मराठीत रूपांतर करण्याचे मजकडे सोंपविण्यांत आल्यावरून हा माझा अल्प प्रयत्न माझ्या बाळमित्रांपुढे सादर करित आहे.

विषयाची मांडणी मूळ पुस्तकांत ठरून गेल्यामुळे त्या मांडणीला अनुसरूनच भाषांतर करणे भाग पडले. मूळ पुस्तकाचे शब्दशः भाषांतर न करितां योग्य ठिकाणी फेरफार करून लहान मुलांना सरळ, सुबोध व वाचनीय होईल असे करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या कार्याचे यश बाल-मित्रांच्या हे पुस्तक वाचनाच्या गोडीवर अवलंबून आहे.

या मालेच्या हातून पुष्कळ उपयुक्त पुस्तके निर्माण होतीत अशी परमेश्वराजवळ प्रार्थना करून, ज्यांच्या योगाने ही माला स्थापिली गेली त्या आपल्या परमकृपाळु श्रीमंत महाराज साहेबांचे व ज्यांनी या मालेस योग्य स्वरूप दिले त्या विद्याधिकारी साहेबांचे मी सर्व बालभ्रंदातर्फे मनःपूर्वक आभार मानितो.

परशुराम गोविंद काटदरे.

श्री.

महाराणा प्रताप.

धैर्यशाली व पराक्रमी पुरुषांची चरित्रे कोणाला आवडत नाहीत ? आपल्या हिंदुस्थान देशांत अनेक मोठमोठी भाणसें होऊन गेली आहेत, त्यांना आपण मोठे कां झगलो हें त्यांची चरित्रे वाचून किंवा ऐकून आपणांस सहज समजण्यासारखे आहे. शिवाय त्यांच्या चरित्रांचा अभ्यास केल्याने आपले चरित्रही थोडे फार त्यांच्या चरित्रा इतके मोठे व तेजस्वी होण्याचा संभव असतो. या जगांत येऊन कांहींएक पुरुषार्थ न करतां भित्रेपणाने आपले आयुष्याचे दिवस घालविणे ही अत्यंत लाजिरवाणी गोष्ट आहे, व अशा रीतीने आपले जीवन निस्तेज व सत्सहीन न व्हावे झणून प्रत्येक मनुष्याने शूरवीर पुरुषांची चरित्रे उदाहरण झणून आपल्या डोळ्यांसमोर नेहमी ठेविली पाहिजेत.

प्रताप हा एक महा पराक्रमी योद्धा होऊन गेला. त्याच्यावर रोमांच उभे करणारी अशीं अनेक संकटे व दुःखे कोसळली; तरी पण त्यानें स्वधर्म, स्वदेशाभिमान आणि आपले सत्यव्रताचरण कधीही सोडिले नाही. जी माणसं संकटे ओढवलीं असतां घाबरून जाऊन सत्याची कांस सोडून देतात तीं कधीही मोठेपणास चढत नाहीत.

अकबर बादशाहाचें नांव आज सर्वतोमुखी आहे. दिल्लीच्या गादीवर त्याच्यासारखा चांगला मुसलमानी बादशाहा कोणीच झाला नाही. ज्याप्रमाणें हिंदू लोकांमध्ये राम, नळ, युधिष्ठिर इत्यादि सत्यवादी व प्रजाकल्याणदक्ष राजांना पूज्य मानण्यांत येऊन त्यांचीं नांवे सर्वत्र ऐकण्यांत येतात, त्याचप्रमाणें अकबर सुद्धां प्रजाहितरत व पूज्य राजा या नात्यानें मुसलमानी राज्याच्या इतिहासांत फार प्रख्यात होऊन गेला.

हा अकबर बादशाहा इसवी सनाच्या सोळाव्या शतकांत दिल्लीच्या गादीवर त्रिराजमान झाला. त्याचा आज्ञा बाबर यानें हिंदुस्थानांत मोगल राज्याची स्थापना

केली होती आणि प्रतापाचा आज्ञा राणा संग हा मुसल-
मानी सत्तेचा नाश करून हिंदुराज्याची स्थापना
करण्याकरितां बाबराच्या विशुद्ध माठें सैन्य धेऊन
आला होता. फत्तेपूर सिक्रीच्या रणमैदानांत बाबराच्या
हाताखालील मुसलमानी सैन्य व राणा संग्याच्या
हाताखालील रजपूत सैन्य समोरासमोर उभे राहिले. दोन्ही
सैन्यांत तुंबळ युद्ध माजले. या लढाईत राणा संगाने अतुल्य
पराक्रम दाखविला. त्यावेळी सैन्यही इतक्या शौर्याने लढले कीं
मोंगल सैन्याचा पराभव निश्चितच होता. परंतु ऐन आणी
बाणीच्या प्रमंगी चंदेरीचा राजा रायसन याने आपला सर-
दार संग याच्या विश्वासघात करून बाबराच्या सैन्यास जाऊन
मिळाला. सर्वच बाजू उलटली. रजपुतांना जयाच्या ठिकाणी
पराजय स्पष्टपणे दिसू लागला. त्यांनी अलौकिक शौर्य
दाखविले. राणा संग याच्या शरीरावर अनेक जखमा झाल्या
होत्या तरी त्याने लढणे थांबविले नाही. सरते शेवटी त्याला
हार खावी लागली; आणि बाबर यास मोंगल राज्याची
स्थापना करण्यांत यश आले. विश्वासघात करून नीचपणाने

आपल्या शत्रूस जाऊन मिळणाऱ्या माणसापासून हिंदुस्थान देशास किती तरी असह्य अशा गोष्टी सहन कराव्या लागल्या आहेत!

बाबराचा मुलगा हुमायून याच्या वेळेस शीरशाह नांवाच्या एका पठाण सरदाराने दिल्लीची गादी जिंकून घेतली, आणि हुमायूनाला पुष्कळ वर्षे हिंदुस्थानाच्याबाहेर दुःखांत दिवस काढावे लागले. सरतेशेवटीं शीरशाहाच्या वंशजापासून आपले गमावलेले राज्य त्याने परत मिळवून घेतले. परंतु तो जस्त दिवस सुखोपभोग घेण्यास जिवंत राहिला नाही. आरसपानी शिडीवरून खाली उतरत असतां त्याचा पाय सरला व त्यानेच त्याचा अंत झाला. त्याच्या नंतर जो गादीवर आला तोच त्याचा पराक्रमी पुत्र अकबर होय.

ज्याप्रमाणे आपण प्रतापाला महान् ह्मणतो त्याच-प्रमाणे अकबरालाही महान् ह्मणणे आपणास भाग आहे. राज्य करणे ही कांहीं लहानसहान गोष्ट नव्हे. त्यांतल्या-त्यांत लहान वयांत, आयुष्याच्या पहिल्या पंचविशींत,

अनेक शत्रूंनीं सर्व बाजूंनीं घेरलें असतां, शत्रूंचा पराजय करून राज्य सुव्यवस्थितपणानें चालविणें आणि प्रजेची प्रीति संपादन करणें या सर्व गोष्टी अंगीं मोठे गुण असल्या- शिवाय कधींही होऊं शकत नाहींत. अकबरानें आपल्या बालवयांतच आपल्यावर वारंवार आलेल्या संकटांतूा पार पडून, शत्रूंचा पराजय करून, आपल्या अंगच्या सद्गुणांनीं प्रजेचें मन आकर्षण करून घेतलें म्हणूनच आपण त्याला महान् ही पदवी दिली पाहिजे.

अकबराचें वय लहान असल्यामुळें त्याचे नातेवाईक व सरदारसुद्धां आपापला स्वार्थ साधण्याच्या युक्त्याप्रयुक्त्या योजूं लागले होते. अकबराच्या ऐवजीं दुसरा एखादा कमी शूर, धूर्त, व कर्तृत्ववान् राजा गादीवर आला असता तर त्याला राज्य करणें मुळींच शक्य झालें नसतें. अशा प्रकारची त्या वेळची हिंदुस्थानाची स्थिती होती. परंतु अकबर तेरा वर्षांचा होता तरी त्यागें हळुहळु अजमीर, ग्वाल्हेर, बन्हाणपूर इत्यादि शहरें जिंकून घेतलीं. बंगाल आणि गुजरात हे प्रदेश आपल्या भमलाखालीं आणिले; ओरीसा, काश्मीर,

सिंध आणि कंदाहार हीं शहरें सर केलीं; शिवाय दाक्षिणें-
तीलही कांहीं प्रदेश आपल्या स्वाधीन करून घेतला. त्या-
वेळपर्यंत दुसऱ्या कोणत्याही मुसलमान राजानें हिंदुस्थाना
च्या एवढ्या मोठ्या प्रदेशावर आपली ध्वजा फडका-
विली नव्हती.

यावरून सहज कळून येईल कीं, वयोमर्यादा व कर्तव्य-
गारी यांमध्ये फारसा संबंध नसतो. लहान वयांतही
मनुष्य कर्तृत्ववान् व जगताला उपयोगी होऊं शकतो.
श्रीरामचंद्र वनवासांत गेले त्या वेळेस त्यांचें वय
फार लहान नव्हतें का ? श्रीकृष्णांनीं आपल्या
षाळपणांतच अनेक राक्षन मारून टाकिले. गौतम-
बुद्धांनीं जगताचें दुःख निवारण्याकरतां राज्यपद व सुख-
संपत्ति यांचा त्याग केला तोही त्यांच्या तारुण्याच्या
सुरुवार्तीतच. शिकंदरानें आपल्या वयाच्या केवळ बत्ति-
साव्या वर्षीं जगताचा बराच मोठा भाग पाशाक्रांत केला
होता. श्रीशंकराचार्यांनीं आपल्या अलौकिक बुद्धिप्रभावांनं
मोठमोठ्या पंडितांशीं वादविवाद करून त्यांना हरविलें हेंही

त्यांच्या अल्पवयांतच. याशिवाय वरील गोष्टीस पुष्टी देणारी अनेक उदाहरणे सांपडतील. तेरा वर्षांच्या अकबराने दिल्लीच्या गादीवर बसून जवळजवळ पन्नास वर्षे राज्योपभोगांत घालविली, या समयांत त्याची अठ्ठावीस वर्षे तर सतत लढण्यांतच गेली.

हे सर्व विजय संपादन करण्यास अकबराने एक फार नामा युक्ति शोधून काढिली होती. त्याच्या जवळ मोंगल सैन्य फार थोडे होते. दुसऱ्या प्रकारचे मुसलमान लोक विश्वास ठेवण्यालायक नव्हते. अशा स्थितीत त्याने रजपूत राजांना आपल्याकडे वळवून घेतले. रजपुतासारखे पराक्रमी व निमकहलाल मित्र मिळविणे फार कठीण होते, तरी पण त्यांची प्रीति आपणास संपादन करतां आली तर आपणास विजयही मिळवितां येतील व आपल्या राज्यास बळकटी पण आणतां येईल हें तो जाणून होता.

प्रथमतः तो जोधपूराचा राजा मालदेव याच्यावर चालून गेला. मालदेव हरला; परंतु अकबराने एकदम त्याच्याशी मित्रत्वाचे नाते जोडले व ही दोस्ती कायम

राहण्याकरितां मालदेवाची मुलगी जोधवाई इच्याशीं स्वतः लग्न लाविलें. अशाच रीतीनें जयपूरचा राजा भगवानसिंह याच्या मुलीशीं आपला मुलगा सलीम याचें लग्न लाविलें. याप्रमाणें लहानमोठ्या रजपूत राजांशीं शरीरसंबंध व सख्य जोडिलें. या राजांना व त्यांच्या राजपुत्रांना अरुबर फार मान देत असे; आणि त्यांची धार्मिक बुद्धि बिलकुल दुखवणार नाही यादिषयीं तो फार खबरदारी घेत असे. हरएक प्रकारें त्यानें रजपुतांना खूष ठेविलें आणि उलट रजपुतांनींही राजनिष्ठतेनें अकरास अनेक राज्ये जिंकून दिलीं आणि त्याच्या कीर्तीत भर घातली.

हीं सर्व रजपूत राज्ये एकमेकांपासून स्वतंत्र तर होतीं; परंतु तीं सर्व मेवाडाच्या राजाचें आधिपत्य मान्य करीत असत. मेवाड देश हा राजस्थानामध्यें सर्वांत श्रेष्ठ होता आणि तेथील राजाची मानप्रतिष्ठा इतर सर्व राजे ठेवीत असत. राजस्थानावर कोणतेही संकट ओढवले तर सर्व रजपूत राजे एकत्र होत असत. सर्वांचें नेतृत्व मेवाडाच्या राजास मिळत असे आणि त्याच्या हुकुमांत सर्वांनां रहावें लागे.

मेवाडाचा इतिहास जितका रसभरित आहे तितका दुसऱ्या कोणत्याही देशाचा नसेल. मेवाड देशांत पुष्कळ पराक्रमी राजे होऊन गेले आहेत. त्यांचे पराक्रम वाचतांना हल्लींसुद्धा आपल्या अंगांत वीरश्रीचें चारें भरतें. तेथील राण्यांनी व राजकन्यांनी इतके अलौकिक पराक्रम केले आहेत कीं ते वाचून आपण आनंदानें आश्चर्याचा फेत झालेंच पाहिजे. मेवाडाच्या कोणत्याही रजपुताला मरण झगजे कःपदार्थ वाटत असे. वाटेरु तितके शत्रू जरी चाल करून आले तरी त्यांना आपली पाठ दाखावणें ही तर अत्यंत लज्जासद् गोष्ट समजली जात असे. जिंकू किंवा शत्रूला तोंड देऊन मरूं, अशीच त्यांची प्रतिज्ञा असे.

मेवाडाचे राणे हे सूर्यवंशी सिसोदिया कुळांत जन्मलेले असें म्हणतात. प्राचीन काळीं राम आणि सत्यवक्ता हरिश्चंद्र हे सूर्यवंशी राजे होऊन गेले. पुराणकाळीं गुजराथेंत वलभीपूर नांवाचें एक साम्राज्य होऊन गेलें. तेथील शेवटचा राजा शिलादित्य म्ळेंछ लोकांवरुबर युद्ध करीत असतां मारला गेला आणि वलभी राज्य छिन्ननिच्छिन्न झालें. ही

उलथागलथ झाली त्यावेळेस महाराजा शिलादित्य याची पुष्पवता नांवाची एक गरोदर राणी आपल्या बापाच्या घरी झोती. तेथून वल्लभीपुरास येत असतां शिलादित्याच्या मृत्यूची वार्ता तिच्या कानावर आली. अत्यंत दुःखित होऊन ती परत फिरली आणि एका गुहेत राहून आपल्या आयुष्याचे दिवस कटू लागली. त्याच गुहेत तिला एक पुत्ररत्न झाले. नंतर आरल्या मुलाला एका कमळा नांवाच्या ब्राह्मणकन्येच्या हवाली करून ता सती गेली. या बाळकाचा जन्म गुहेत झाल्यामुळे कमळेने त्याचे नांव गुह असे ठेविले. या गुहाने ईडरचे राज्य जिंकून घेतले. आणि आपला महिमा वाढविला. गुह या नांवावरून त्याच्या वंशजांना गहेलोट असे म्हणतात. गुहापासून आठव्या पिढीत जन्मलेला राजा नागादित्य याला ईडराच्या भिल्ल लोकांनी ठार मारून त्याचे राज्य हिरावून घेतले. या समयास नागादित्याला बप्प नांवाचा एक तीन वर्षाचा मुलगा होता. त्याला घेऊन त्याची आई पळत सुटली. हा बप्प उर्फ बापा रावळ फार शूर होता.

त्याने स्वपराक्रमाने चित्तूराच्या राजाला वश करून घेऊन त्याच्या पश्चात् तो स्वतः त्याच्या गादीवर आला. ही गोष्ट घडल्या दिवसापासून चित्तूर शहर गहेलोट वंशाची राजधानी झाले.

बापा रावळने आपला मोर्चा थेट इराणपर्यंत नेऊन भिडविला होता. त्याच्या नंतर अनेक राजे होऊन गेले. त्यांपैकी बरेचसे कुलदीपक निपजले. त्यांच्या पैकी थोडक्यांची माहिती समजली क्षणजे ही गोष्ट आपणास बरोबर पटेल.

पृथ्विराज चव्दाणाच्याबरोबर राहून शहाबुद्दीन घोरी विरुद्ध पाणिपताच्या समरांगणांत आरळी प्राणाहती अर्पण करणारा राणा समसिंह चित्तूराचाच राजा होता. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याची राणी कर्मदेवी हिने स्वतः रणांगणांत उतरून दिल्लीचा बादशहा कुतुबुद्दीन याला बायाळ करून पळायला लाविले. अलाउद्दीन खुनी याने जेव्हा चित्तूर शहरावर हला केला तेव्हा राणा लक्ष्मणसिंह आणि त्याचा काका भीमसिंह यांनी पुष्कळ शौर्य दाखविले.

शिवाय भीमसिंहाची राणी पाद्मिनी हिने आपले पातिव्रत्य सांभाळण्याकरितां जें धैर्य दाखविलें तें खरोखर आश्चर्य करण्यासारखें होतें याच सिसोदिया कुळांत हमीर, कुंभराणा, मोरांबाई इत्यादि प्रख्यात स्त्रीपुरूष होऊन गेले त्या प्रत्येकाचा इतिहास वाचण्यालयक आहे. याच चित्तूगच्या राणा संगाची, बाबर बरोबर झालेली लढाई याविषयी आपण पूर्वीच वाचिलें आहे.

अकबरोने दुसऱ्या सर्व रजपूत राजांना नमविलें परंतु आतां त्याला मेवाडाच्या रजपूत राजाला नमविण्याची इच्छा झाली. हा कांहीं पोरखेळ नव्हता. मेवाडाच्या रजपुतांना आपली जात व आपला देश या विषयी इतका अभिमान होता कीं प्राण गेला असता तरी ते कोणाच्या स्वाधीन झाले नसते.

या वेळेस राणा उदयसिंह गादीवर आला हें मेवाडाचें दुर्भाग्य होय. राणा संगाचा हा मुलगा राज्य करण्यास बिलकुल लायक नव्हता. उदयसिंह हा अगदीं लहान बालक होता त्यावेळेस त्याचा काका वनवीर यानें राज्यलोभास वश

होऊन उदयसिंहाला ठार मारून टाकण्याचा विचार केला आणि नंतर एके अंधान्या रात्री हातांत नागवी तरवार घेऊन, ज्या ठिकाणी उदयसिंह निजला होता त्या ठिकाणी येऊन त्याने दासाला विचारिले की, उदयसिंह कोठे आहे ? दासीने थरथर कांपत पाळण्याकडे आपले बोट दाखविले तेव्हां लागलीच वनवीराने पाळण्यांत निजलेल्या बालकाच्या छातीत तरवार भोंसकून त्याचा प्राण घेतला.

परंतु ज्या बालकाचा निर्दय वनवीराने खून केला तो तर पन्नादासीचा मुलगा होता. वनवीराचा खून करण्याचा वेत पन्नादासीला कळतांक्षणीच तिने उदयसिंहाला एका करंढ्यांत घालून दूर पाठवून दिले आणि त्याच्या ठिकाणी आपला स्वतःचा मुलगा पाळण्यांत निजविला आणि हा उदयसिंहच आहे असे तिने वनवीराला सांगितल्या वरून त्याने त्याचा प्राण घेतला. आपल्या राज्याच्या मुलाचा जीव वांचविण्याकरितां स्वःच्या मुलाला तरवाराने ठार मारलेला पाहणे ही केवढी निस्सीम राजनिष्ठा व निमकहलाली ! पन्ना ही तर एक दासीच होती; परंतु आज इतिहासांत

आपल्या स्वामिभक्तीने तिने आपले नांव अजरामर करून देविले आहे. अशा मोठ्या स्त्रिया आपणास पूज्यच असल्या पाहिजेत.

पण पत्नाने राखून ठेवलेल्या अशा महान् राज्योप-भोगाला उदयसिंह लायक निघाला नाही. गादीचा तो स्वरा हक्कदार असल्यामुळे राज्यांतले सरदार लोह त्याला येऊन मिळाले आणि त्यांच्या मदतीने त्याला गादीही मिळाली; परंतु तो अत्यंत आळशी, स्वच्छंदी आणि चैनी निघाला. ज्या माणसांना काम करण्याचा आळस असतो, ज्यांना ऐषआराम व मजा मारण्याचीच संवय लागते, आणि जे शरीरसुख मिळाले म्हणजे सर्व कांहीं मिळाले अशा समजुतीवर संतुष्ट होणारे असतात, त्यांच्या हातून मोठी कीर्ति वाढेल अशी कामे कधीही होऊ शकत नाहीत. आणि कर्मधर्मसंयोगाने अशा माणसांच्या हातांत राज्यसूत्रे आली म्हणजे त्या राज्यांचे कमनाशिवच समजावे.

उदयसिंह कर्तृत्वहीन राजा असल्यामुळे मेवाड देशाची फार हीन स्थिती झाली. अकबरासारखा प्रबल

शत्रु डोक्यावर उभा असतांही या गोष्टीकडे उदयसिंहानें दुर्लक्ष केलें आणि आपले आयुष्याचे दिवस चैनीत व ख्याली-खुशालीत घालविले. शेवट परिणाम असा झाला कीं, अकबर यानें एक मोठें सैन्य बरोबर घेऊन चित्तूर जिंकून घेण्याकरितां स्वारी केली. अकबरच्या स्वारीची वार्ता कानावर येतांच या भिऱ्या उदयसिंहानें चित्तूरसारखी आपली राजधानी सोडून दिली आणि पळत सुटला. व अखेरीस अरवली पर्वताच्या पहाडांत दडून बसला.

परंतु मेवाडाची प्रजा व तेथील सरदार आपल्या राजा-सारखे भ्याड, धैर्यहीन व आपल्या देशाची अन्न जाऊं देणारे नव्हते. राजा पळाला तर पळाला, परंतु त्याचे सरदार चित्तूरगडाचें संरक्षण करण्याकरितां आपापलें सैन्य घेऊन एकत्र झाले, आणि अकबराच्या मोठ्या सैन्याला आपल्या भाऱ्याचा स्वाद देण्याकरितां एका पायावर तयार झाले, मध्यंतरी अकबरानें चालून येऊन चित्तूराला वेढा दिला.

सपाट मैदानाच्या मध्यभागीं सुमारे चारशें फुट उंचीच्या टेकडीवर चित्तूर शहर वसलें आहे. शहराच्या

सभोवतीं असलेली भित आणि बुरुज यामुळे चित्तूरचा किल्ला, त्या वेळेस अभेद्य असा समजला जात असे. चंदाबत, संगवत, झाला, तुंवार वगैरे जातींचे रजपूत लोक चित्तूराचे संरक्षण करण्याकरितां एकत्र झाले होते.

अकबराच्या फौजेने शहरास बळकट वेढा दिला; परंतु फक्त वेढा देऊन स्वस्थ बसणे चालण्यासारखे नव्हते. चित्तूर शहरांत अन्नगण्याचा पुष्कळ पुरवठा भरून ठेविलेला होता. किल्यावर चढण्याचा प्रयत्न करतांच पुष्कळ मुसलमान वीर रजपूतांचे भाले व तीर यांच्या माऱ्याखाली गडबडून पडत असत. सरतेशेवटीं अकबराने चित्तूराच्या किल्लाच्या उंची इतकाच एक लाकडाचा किल्ला उभा केला पुष्कळ वेळ हे युद्ध चालले; परंतु कांहीं शेवट आला नाही; म्हणून अकबराने चित्तूराचा किल्ला सुहंग लावून उडवून देण्याचे योजिले. सुहंग लावल्यामुळे किल्लाचा थोडा भाग तुटून पडला, आणि मुसलमान आंत घुसले. रजपूतांचा सरदार जयमल याने सर्वांच्या पुढे उभे राहून आपल्या सैन्यास खूब चेतविले, दोन्ही पक्षांमधील पुष्कळ माणसे कापलीं गेलीं, आणि शेवटीं मुसलमानांना किल्लाच्या बाहेर पळून जावे लागले.

रात्रीचा सुमार झाला होता, आणि अकबर स्वतः बांधलेल्या लाकडी किल्ल्याच्या टोंकावर बसून विचारांत मग झाला होता. त्याच्या हातांत 'संग्राम' नांवाची बंदूक भरलेली होती. चित्तूरगडाचा जो भाग सुहृंगोंने कोसळला होता तो भाग दुरुस्त करण्याकरितां रजपुतांचा सरदार जयमल खास तेथे आला, आणि लोकांत ईर्ष्या उत्पन्न करून तुटलेला भाग दुरुस्त करावयास लागला. दिव्याचा प्रकाश त्याच्या तोंडावर पडला असल्यामुळे अकबराने त्यास एकदम ओळखिले. अकबर अशी संधि फुडट जाऊं देणारा नव्हता. त्यानें अचुक नेम धरला व बंदूक सोडली. त्यासरसा जयमल ठार झाला.

जयमलासारख्या वीर पुरुषाचा त्याच्या नकळत वध झाल्यामुळे चित्तूरगडांत गोंधळ उडाला. रजपुतांचे सैन्य अगोदरच थोडे होते, आणि या युद्धांत पुष्कळ जण मारले गेले. तरी पण केवळ स्वपराक्रमाने ते किल्ल्याचे संरक्षण करित राहिले होते. अकबराचे बळ असंख्य होते. त्याची सुद्धां पुष्कळ माणसें मारलीं गेलीं होती, परंतु

त्यांची जागा भरून काढण्यास दुसरें लष्कर तो जय्यत तयारच ठेवी. अशा स्थितीत जयमल मारला गेल्यामुळें रजपूतांनीं जिंकण्याची आशा सोडली. यश मिळो अथवा न मिळो, परंतु आपल्या जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत चितूर शत्रूच्या स्वाधीन करावयाचेंच नाहीं, असा सर्व रजपूतांचा निश्चय होता. त्यांनीं मरण्याची पर्वाच केली नाहीं. त्यांच्या स्त्रियांनींही त्यांना अधिक स्फुरण दिलें. प्रतापसिंह (हा राणा प्रतापसिंह नव्हे; तर दुसरा एक सरदार होता.) या नांवाचा सोळा वर्षांचा एक सरदार सर्वांचा पुढारी झाला. त्याची वृद्ध माता व लहान पत्नी यांनींही चिळखतें घातलीं. हत्यारें सज्ज केलीं आणि प्रतापाबरोबर लढाईला जाण्यास तयार झाल्या. हें पाहून रजपूतांना दुप्पट शौर्य चढलें. त्यांनीं पीत वस्त्रें परिधान केलीं आणि ' हरहर महादेव ' असा जयघोष करून मारण्यास किंवा मरण्यास सिद्ध झाले.

इकडे अकबराचें सैन्यही चितूर सर करण्याकरितां एका पायावर तयार झालें होतें. त्यांनीं या वेळेस दुसरा एक सुरंग उडविला, तेव्हां चितूराच्या किल्ल्याचा बराच

मोठा भाग तुटून पडला. या तुटलेल्या भागांतून मुसलमान सैन्य किल्ल्यांत शिरून लागलें. रजपूत लोक लढले आणि मरेपर्यंत एक तसूभर जमीन सुद्धां मुसलमान लोकांना घेऊं दिली नाही. या ठिकाणीं रक्ताचे पाट वाहले. अकबर आपल्या लाकडी किल्ल्यावर उभ्याउभ्या हा सर्व भयंकर प्रकार पहात होता. आणि रजपूतांच्या पराक्रुमाविषयीं मनांत फार तारीफ करीत होता. शेवटीं पुष्कळ शौर्य दाखविलें तरी मुठभर रजपूत लोक असंख्य मुसलमानांपुढें टिकाव धरून शकले नाहींत. प्रताप, त्याची आई आणि त्याची पत्नी हीं सर्व लढाईत कामास आलीं, ह्मणजे मारलीं गेलीं. मुसलमानांची पुष्कळ मोठी संख्या चितूर शहरांत दाखल झाली. गळोगळीं व घोरोघर युद्ध सुरूं झालें. परंतु रजपूतांच्या नशिबीं जिंकण्याचें नव्हतें. प्रत्येक रजपूतानें मरेपर्यंत लढणें थांबविलें नाहीं. मुसलमानांची विजयी सेना राजमहालसमोर येऊन पोहोंचली, तेव्हां राजमहाल पेटलेला दृष्टीस पडाला. रजपूत स्त्रियांना मुसलमानांच्या हातांत कैदी होण्यापेक्षां अग्निमध्ये आपले देह अर्पण करणें जास्त

चांगलें वाटलें, ह्मणून राजमहालांत सर्व स्त्रिया एकत्र होऊन, अग्नि पेटवून त्यांत त्यांनीं आपल्या प्राणाहुति दिल्या.

अशा रितीनें मुसलमानांनीं जळत्या चितूराचा ताबा घेतला. हा चितूराचा वेढा आपल्या इतिहासांत फार प्रसिद्ध आहे. अकबर जिकला खरा; परंतु रजपुतांचें स्वरे-खुरें शौर्य त्याला या ठिकाणीं अनुभविण्याला मिळालें. महावीर जयमल आणि प्रताप यांनीं जो अद्भुत पराक्रम दाखविला त्यामुळें अकबराच्या मनांत त्यांच्याविषयीं फार आदर उत्पन्न झाला, आणि या दोन्ही पराक्रमी पुरुषांची आठवण कायम रहावी ह्मणून दोघांच्या प्रतिमा आपल्या महालाच्या दोन्ही बाजूस उभ्या केल्या. खऱ्या वीर पुरुषाला आपल्या प्रतिस्पर्धांच्या कर्तबगारीची परीक्षा होत असते. आपल्या कष्ट्या शत्रूला सुद्धां त्याच्या उत्तम गुणांबद्दल मान देणें यांतच खरा मोठेपणा आहे.

महाराणा प्रताप याच्या नांवामध्यें कांहीं अजब जादु भरलेली आहे. पृथ्वीवर पुष्कळ पराक्रमी माणसें होऊन गेलीं आहेत; पुष्कळांनीं लढाया मारल्या आहेत व जिकल्या

आहेत; परंतु त्यांपैकी कित्येकांनी तर आगल्या पराक्रमाने आपली कीर्ती अमर करून ठेविळी आहे. त्यांचे स्मरण होतांच आपल्या मनांत त्यांच्याविषयी पूज्यभाव उत्पन्न होतो आणि त्यांचे शौर्य जणू काय आपल्यामध्ये ओतीत आहेत असे आपणास वाटू लागते. युरोपांत जसे सिंहर, हानिबाल, सीझर, नेपोलियन वगैरे महापराक्रमी पुरुष होऊन गेले तसे हिंदुस्थानांतही चंद्रगुप्त, अशोक, विक्रम, पृथुराज, प्रताप, शिवाजी वगैरे महापुरुष होऊन गेले; आणि त्यांचे स्मरण होतांच आपणास मोठा अभिमान वाटतो.

प्रताप एक प्रबळ वीर होता. त्यांचे शरीर फार मजबूत व कसलेले होते. भाला, तरवार आणि तीर मारण्यांत त्याची बरोबरी करू शकेल असा कोणीही नव्हता. शिवाय तो एक कुशल धोडेस्वार होता. कितीही परिश्रम झाले तरी त्याला थकवा लागत नसे. त्यांचे मनही त्यांच्या शरीराप्रमाणेच बळकट होते. हातीं घेतलेले काम पुरे केल्याशिवाय त्याला कधीही चैन पडत नसे. एकदां निश्चय केल्यावर कितीही संकटे आली तरी तो डगमगत नसे.

दुःखानें तो कधीं कचरत नसे. जगतांत पुष्कळ माणसें अशीं असतात, कीं सहज एखादें संकट आलें असतां निराश होऊन कपाळावर हात मारून स्वस्थ बसतात. परंतु खरे वीर पुरुष कितीही संकटें कोसळलीं तरी धाबरून न जातां घैयांनें हातीं घेतलेल्या कामाचा पिच्छा न सोडतां रात्रंदिवस मनापासून उद्योग करीतच असतात, अशाच माणसांना आपल्या कार्यांत यश मिळतें, आणि अशींच माणसें जगतावर उपकार करूं शकतात. प्रतापसिंह गादीवर आला त्या वेळेस त्याच्यावर अनेक दुःखें आलीं होतीं. चितूरसारखें मजबूत राजधानीचें शहर त्याच्या बापांनें गमाविलें होतें; मागील लढाईत मेवाडचे पुष्कळ सरदार कापले गेले होते; लष्कर कमी झालें होतें; शत्रूंचें सैन्य त्याला हेंराण करण्याकरितां सर्व बाजूंनीं त्रास देत होतें; मेवाडाचा पुष्कळसा भाग मोंगलांनीं आपल्या स्वाधीन करून घेतला होता; राज्याचा खजिना संपला होता; शत्रुं फार प्रबळ होता; त्याच्या जवळ असंख्य फौज व खजिना तयार होता; प्रतापाच्या मदतीस येतील असे जोधपूर, जयपूर, बिकानेर वगैरे येथील रजपूत राजे तर

मुसलमानांच्या स्वाधीन होऊन प्रतापाला ते आपला शत्रु समजत असत. अशा स्थितीत प्रतापापेक्षां कमी धैर्यावान् राजा जर मेवाडाच्या गादीवर असता तर मेवाड देश मोगलांच्या राज्याला अवश्य मिळाला असता, आणि तेथील रजपूत लोक आपली स्वतंत्रता गमवून दिल्लीच्या बादशहाची नोकरी करित राहिले असते ! परंतु राणा प्रताप हा आपल्या नांवाप्रमाणे खरोखर प्रतापच होता. तो कधीही आपल्या शत्रूपुढे मान वांकविणारा नव्हता. त्याने गादीवर येण्याबरोबर प्रतिज्ञा केली की, जोंपर्यंत गमावलेले पिढीजाद चितूर परत मिळविले नाही तोंपर्यंत राजवाड्यांत राहणार नाही, सोन्याचांदीच्या भांड्यांत जेवणार नाही आणि पथारीवर कधी निजणार नाही. त्याचे आसपासचे सरदार ही प्रतिज्ञा ऐकून फार खूष झाले आणि प्रताप आपल्या कुलाचे नांव ठेवील असे त्यांना वाटले. तेही प्रतापाच्या संकटांत वाटेकरी होण्यास तयार झाले.

यानंतर त्याने मेवाडाच्या सर्व प्रजेला हुकुम फर्माविला की, कोणीही शहरांत किंवा खेडेगांवांत राहू नये, पहाडांत किंवा

जंगलांत चालतें व्हावें. हा हुकुम करण्यांत त्याचा एक हेतु होता. मुसलमानी सैन्य तर मेवाड देशावर चरून राहिलें होतें. त्यांना आसपासच्या वस्तीच्या प्रदेशांतून दाणा वैरण मिळत असे त्यामुळें त्यांचें सैन्य नेहमीं ताजेंतवानें राही. वस्तीवाले देश जर ओसाड पडले तर मुसलमानी सैन्यास दाणागोट्याशिवाय उपासमार काढावी लागेल, ही प्रतापाची युक्ति कसेंही करूब मुसलमानांना त्रास देऊन देशांतून हांकून देण्याची होती. या हुकुमाची अम्मलबजावणी त्यानें फार कडक रीतीनें केली. कोणीही मनुष्य जर वस्तीचा प्रदेश सोडून गेला नाहीं तर त्याला मोठी शिक्षा होत होती.

दिल्लीहून गुजराथेंत जाण्यास मेवाडाचा रस्ता फार सोपा व सुखकर होता. फौज, व्यापारी, वणझारे वगैरे मेवाड देशांतूनच गुजराथेंत उतरत असत. प्रताप पहाडांत राहून वेळ साधून मुसलमानांवर तुडून पडत असे आणि त्यांची धनदौलत लुटून त्यांना त्राहि भगवान् करून सोडी प्रतापाचें नांव ऐकतांच आतां मुसलमान लोक थरथर कांपत

असत. अकबरानें प्रतापाला पकडण्याकरितां एकामागून एक सरदार लष्कर देऊन पाठविले; परंतु सर्व प्रयत्न निष्फळ झाले. प्रतापाच्या शौर्यापुढें त्याला पकडण्याचे सर्व प्रयत्न फुकट जात, आणि तो मुसलमानां सैन्याच्या हातावर तुरी देऊन पर्वतांमध्ये कोठेंनाकोठें तरी लपून जाई.

याप्रमाणें प्रतापाचे दिवस जात होते. तो राजा होता पण त्याला राज्यसुख मिळत नव्हतें. पुष्कळ राजे राज्यभद्र प्राप्त झालें ह्मणजे गाडीबोड्यांतून फिरण्यांत, नाचरंग, तमाशे व पेशआराम यांत आपल्या आयुष्याचे दिवस घालवितात ! परंतु प्रतापाला या गोष्टीची मुळीच पर्वा नव्हती, त्याला तर आपल्या देशाला मुसलमानांच्या भयापासून मुक्त करावयाचें होतें, आणि गमाविलेला आपला देश वित्तू परत मिळवावयाचा होता. पण ही गोष्ट ह्मणजे कांहीं पोरनेळ नव्हता. अकबरासारखा चतुर शत्रु त्याला नमविण्याकरितां प्रयत्न करून राहिला होता. अकबराचें सैन्य असंख्य होतें; मोटमोठीं रजपूत राज्यें त्याच्या बाजूची होती; मेवाडाच्या चारी बाजूकडील प्रदेशांवर त्याची सत्ता गाजत होती; प्रता-

पाला मात्र एकद्वयाला लढावयाचें होतें. त्याचें धैर्य अचल होतें, आणि त्यांचें लहान लष्कर पण त्याची सेवा करण्यांत प्राणाची पर्वा करणारें नव्हतें. ज्या ज्या रजपूत राजांनी अकबराशी शरीरसंबंध जोडला होता व त्याची सेवा पत्करिल्ली होती, त्या त्या सर्वांविषयी प्रताप फार तिटकारा दाखवीत असे. स्वधर्म व स्वकूल यांविषयी अभिमान हें मेवाडाच्या रजपूतांचें खरें ब्रीद होतें. यामुळे विधर्मी मुसलमानांच्या स्वाधीन होऊन त्यांना आपल्या मुली देणारे जोधपूर आणि जयपूर वगैरे देशांतील राजे यांविषयी प्रताप धिक्कार प्रगट करित असे यांत आश्चर्य तें कोणतें ? जोधपूर आणि जयपूर येथील राजे ही गोष्ट पूर्णपणें जाणून होते, आणि द्वेषानें मनांत जळफळत असत. आपल्याप्रमाणेंच प्रतापानेही अकबराच्या स्वाधीन होऊन आपली कन्या त्याला द्यावी, अशी त्यांची फार इच्छा होती. परंतु प्रतापाची प्रतिज्ञाच होती कीं, प्राण गेला तरी शत्रूला नमाव-याचें नाही आणि मुसलमानाला कन्या देऊन शुद्ध सिसो-दिया कुठाला कलंक लावावयाचा नाही. ही प्रतिज्ञा मोडा-

याला लावण्यास त्यांनी आटोकाट प्रयत्न केले; परंतु त्यांत त्यांना मुळीच यश आले नाही.

प्रतापाला प्रतिज्ञा मोडायला लावण्यामध्ये जयपुरचा राजा मानसिंह मुख्य होता. राजा भगवानदासाच्या मृत्युनंतर त्याच्या गादीवर येणारा हा मानसिंह फार शहाणा, बुद्धिवान् आणि पराक्रमी पुरुष होता. त्याच्या युद्धकृशालेमुळे अकबराला पुष्कळ विजय प्राप्त झाले होते. काबूल सर करण्याकरितां पाठविलेल्या सैन्याचा तो सेनापति होता. काबूल हे हिंदुस्थानाच्या सरहद्दावर असलेल्या अफगाणिस्थान देशाचे मुख्य शहर आहे. तेथे जाण्यास अटक नदी ओलांडावी लागत असे. त्या वेळेस हिंदु लोकांमध्ये असा एक समज होता की, अटक हे एक हिंदुस्थानाचे टोंक असल्यामुळे त्याच्या पलीकडे जो कोणी हिंदु जाईल तो बाटेल. अकबराचे सैन्य घेऊन राजा मानसिंह अटक ओलांडून गेला तेव्हां त्याला विचारिले की, 'तुम्ही हिंदु आहा तेव्हां अटकेच्या पलीकडे बाटल्याशिवाय कसे जाऊ शकाल?' असे सणतात की, त्या वेळेस त्याने फार खुबीदार जबाब

स्वामी दिलेच्या दोहऱ्यांत किंवा त्या दोहऱ्याच्या भावार्थांत दिलाः—

“सबही भूमी गोपालकी वा मैं अटक कहां?
जिसके मनमें खटक है वोही अटक रहा !”

गुजराथेंतील एक लढाई आटोपून राजा मानसिंह दिल्लीकडे जात होता. जातां जातां त्यानें महाराणा प्रताप याला निरोध पाठविला कीं, मी थोडा वेळ आपल्या येथें पाहुणा या नात्यानें राहीन. हिंदुलोक पाहुण्याचें अदास्तिथ्य करण्यांत फारच प्रख्यात होते. अतिथीला देवाप्रमाणें मानावें अशी त्यांना धर्माची आज्ञा आहे आणि अजूनसुद्धां अभ्यगतांचा आदरसत्कार करण्यांत जरासुद्धां संकोच करीत नाहींत. वाटेल तसा कट्टा शत्रु असला तरी अतिथी झणून आला तर त्यावेळपुरता सर्व शत्रुभाव विसरून जाऊन त्याचें आगतस्वागत करणें यांत हिंदुलोक आपला मोठेपणा समजतात. मानसिंह अकबराच्या पक्षाचा होता झणून तो प्रतापाचा कट्टा शत्रुच होता; परंतु वरीलप्रमाणें मानसिंहानें प.हुणचाराची मागणी केली ती प्रताप मान्य कर-

णार नाहीं असें होणें तर शक्यच नव्हतें. त्यानें पुष्कळ संतोष दाखविला आणि पुष्कळ आग्रहपूर्वक आणि मान-पूर्वक मानसिंहाला बोलाविलें. त्याच्या स्वागताप्रीत्यर्थ एखाद्या राजाला शोभेल अशी व्यवस्था केली. एका सुंदर सरोवराच्या कांठीं भोजनावगैरेची तयारी ठेविली, राजा मानसिंह त्या ठिकाणीं भोजनास आला, आणि मोठमोठे सरदार लोक व राजकुटुंबांतील मंडळी बसलेली त्यानें पाहिली; परंतु राणा प्रताप त्याच्या नजरेस कोठें दिसला नाहीं. मानसिंहाला हें बरोबर वाटेंलें नाहीं. त्यानें विचारलें “ माझ्याबरोबर भोजनास आज राणाजी कां नाहीत ? ” प्रतापाला हें माहीतच होतें कीं, मानसिंह आपण भोजनास नाहीं झणून त्यात्रिषयीं प्रश्न विचारील. म्हणून त्यानें आपला मुलगा अमरसिंह याला सांगून ठेविल्याप्रमाणें अमरसिंहानें जबाब दिलाः—“राणा-जींचें डोकें फार दुखत आहे, म्हणून आपल्या पंक्तीचा ते लाभ घेऊं शकणार नाहीत; परंतु आम्ही सर्व आपल्या स्वाग-तार्थ हजर आहों.” मानसिंह प्रतापाला पूर्ण ओळखून होता.

त्याला वाटलें की, डोकें दुखणें ही कांहींतरी सबब आहे. परंतु खरें कारण मात्र इतकेंच आहे की, आपण अकबरासारख्या मुसलमानाशी शरीरसंबंध जोडल्यामुळे महाकुलभिमानी प्रताप आपल्याबरोबर भोजन करण्यांत काळिमा येईल असे समजतो. त्यानें निश्चय केला की, जोंपर्यंत राणा आपल्याबरोबर भोजनास बसणार नाही तोंपर्यंत आपण अन्न ग्रहण करणार नाही. वाढलेल्या पानावरून मानसिंहासारख्या पाहुण्यानें जेवल्याशिवाय उठून जावें हें कोणासही बरें वाटलें नाही. सर्वांनीं त्याला पुष्कळ सांगून पाहिलें, परंतु त्यानें आपला निश्चय सोडला नाही. त्यानें प्रतापाला सांगून पाठविलें की, होणार तें होऊन गेलें, गत गोष्ट विसरून जाऊन माझ्या पंक्तीस चलावें. परंतु प्रतापसिंहाचा अभिमान अढळ होता. स्वकुलाचा महिमा आणि पवित्रता यांविषयी त्याची इतकी उच्च भावना होती की, तो मानसिंहाच्या आग्रहाला बळी पडला नाही. शेकटीं मानसिंह वगैरे मंडळी जेंव्हा बसली होती त्या ठिकाणीं येऊन तो झणाला की, “ मला फार वाईट वाटतें, परंतु जे रजपूत

आपल्या कन्या व बहिणी यांचें मुसलमानांशीं लग्न करतात त्यांच्या पंक्तीला मी कधीही जेवणार नाहीं. ”

प्रतापाचें असें अपमानकारक उत्तर ऐकून राजा मानसिंहाच्या तळव्याची आग मस्तकास गेली. अन्नाचा अपमान होऊं नये झणून एकच आहुती घेऊन तो पानावरून उठला. प्रतापाकडे वळून तो म्हणाला कीं, “ राण्या, मुसलमानांना आक्षी आपल्या मुलीवाळी दिल्या तें आमच्या अब्रूचें रक्षण करितां, परंतु पहातो आतां तुम्ही आपल्या अब्रूचें कसें रक्षण करतां तें ! ” असें झणून तो आपल्या घोड्यावर स्वार झाला, आणि क्रोधयुक्त दृष्टीनें प्रतापाकडे पाहून तो चालायला लागला, तेव्हां प्रतापानें ह्मळें कीं, ‘ तर मग आतां आपण रणमैदानांत लवकरच भेटूं ! ’ ‘ ठीक आहे ’ असें झणून मानसिंहानें आपल्या घोड्यास टांच मारली.

बादशाहा अकबराला ही गोष्ट समजली. राजा मानसिंह त्याचा नातेवाईक होता, मित्र होता, आणि त्याच्या गुणांमुळे अकबर त्याच्यावर फारच ममता करित असे.

त्याचा असा अपमान झालेला अकबराचा सहन झाले नाही. त्याला फार राग आला, आणि त्या आवेशांत त्याने ताबड-तोब एक मोठे सैन्य तयार केले आणि ते आपला पुत्र सलीम आणि राजा मानसिंह यांच्या अमलाखाली प्रतापा विरुद्ध पठविले. ते थोड्याच वेळांत मेवाड देशावर येऊन दाखल झाले.

प्रतापाने ताडलेच होते की या प्रकारामुळे अकबराचा आपल्याविषयी द्वेष जास्तच वाढेल. मानसिंहाचा अपमान तोच अकबराचा अपमान होता, क्षणून त्याबद्दल सूड घेण्यास अकबर आपल्या सर्व सामर्थ्याचा उपयोग करील हे जाणून अकबराच्या सैन्याची तो दरेक क्षणी वाट पहात राहिला होता. त्याचाशी सामना करण्याकरितां रजपूत आणि भिल्ल यांचे २२००० सैन्य गोळा केले होते, आणि अरवली पर्वतामध्ये स्वतःचा मुक्काम ठेविला होता.

अकबराचे सैन्य समुद्राच्या लोटेप्रमाणे पुढे चालू करून येत होते. त्यांची संख्या आणि साधनसामुग्रीपुढे प्रतापाचे सैन्य कःपदार्थ होते. अरवली पर्वतांतून एक लांब-

लचक्र मार्ग मेवाडाच्या प्रदेशांत जातो त्या मार्गाला हळदीघाट असें क्षणतात. त्याच्या दोन्ही बाजूला मोठमोठी शिखरे आलेली आहेत, आणि त्या शिखरावर दाट जंगल उगलेलें आहे. मोंगलांचें सैन्य अटकविण्याकरितां आपलें बावीस हजार सैन्य बरोबर घेऊन प्रताप हळदीघाटाच्या नाक्यावर उभा राहिला. त्याचें हृदय आनंद व उत्साह यानें भरून गेलें. अनेक हत्यांशीं सज्ज होऊन, आपला सुंदर आणि आवडता घोडा 'चेतक' यावर स्वार होऊन महापराक्रमी प्रताप हंसतमुख आपल्या सैन्यासमोर उभा राहिला तेव्हां त्याच्या सैन्यास आनंद झाला. युद्धाचा दिवस तो रजपूतांना उरसावाचा दिवस वाटतो. त्यांतल्यात्यांत स्वतःपेक्षां प्रबल शत्रूशीं युद्ध करण्याचा प्रसंग आला म्हणजे तर त्यांना परमानंद होतो. दुर्बळांशीं लढणें त्यांना मुळींच पसंत नाहीं.

समोरून मोंगल सैन्य येऊन धडकलें. मोंगल सैन्याला तर असेंच वाटत होतें कीं, एका निमिषांत प्रतापाच्या सैन्याला मशकटाप्रमाणें चिरडून टाकूं. पण हा त्यांचा समज चुकीचा होता. रजपूतांनीं मोंगल सैन्याला पाहतांच

‘हरहर महादेव’ अशी गर्जना केली आणि पुढे सरले. लगेच युद्धाला सुरुवात झाली. दोन्ही पक्षांकडून सूसू करीत बाण सुट्टं लागले. विजेप्रमाणे तरवारी चमकायला लागल्या; एकमेकांसमोर भाले सुट्टं लागले. मधूनमधून बंदुकांचे अवा-जही येऊं लागले; घोडे खिंखाळण्यास सुरुवात झाली; वीरश्री उत्पन्न करणाऱ्या नौवती व शिंगे वाजूं लागलीं; भाट वीररसप्रधान कविता गाऊं लागले; ‘मारो मारो,’ ‘अल्लाहो अकबर,’ आणि ‘हरहर महादेव’ वगैरे अनेक स्वरभिश्चित गर्जनांनीं समरभूमि दुमदुमून राडिली; मुसल-मानांचा आपल्या संख्येवर विश्वास होता; परंतु रजपूांच्या भाल्यांनीं त्यांचीं माणसें पटापट मरूं लागलीं. प्रतापाच्या तरवारीनें तर सर्वांच्या अंतःकरणांत धडकी उत्पन्न केली. ‘चेतक’ घोड्यावर विराजमान झालेला महापराक्रमी प्रताप मोंगल सैन्यांत घुसला. त्याच्या मार्गांत येणाऱ्या सर्व मोंगल सैनिकांवर त्याचीं तरवार गाजूं लागलीं. वीर-श्रीस चढलेला प्रताप मार्गेपुढे न पाहतां आपली तरवार परजांत पुढच्यापुढे घुसतच चालला. प्रघंड नाद करून तो

राजा मानसिंह यास शोभित होता; आणि समोरासमोर युद्ध करण्याकरितां वारंवार त्याचें नांव घेऊन त्यांलां बोलवीत होता. त्याचा पराक्रम पाहून सर्व स्तब्धच झाले. शत्रूला तो काळाप्रमाणें वाटूं लागला. स्वतःच्या महाराण्याला सिंहाप्रमाणें रणांगणांत वावरतांना पाहून मेवाडाच्या रजपूतांनां फार आनंद झाला. प्रतापाची पाठ राखून त्यांनीं सुद्धां मरण्याची पर्वा केली नाही. मोंगल सैन्याचा पहिला भाग दुभागला गेल्यामुळे प्रताप सैन्याच्या मध्यभागीं घुसला. प्रतापाला एकटाच पाहून शत्रूच्या टोळीच्या डोळीं त्याच्यावर तुटून पडल्या, परंतु त्या सर्व अडचणींतून त्यानें आपला मार्ग काढला आणि राजपुत्र सलीमाचा हत्ती जेथें उभा हाता तेथें जाऊन पोहोचला. सलीमाचे अंगरक्षक सावध होण्यापूर्वीच प्रतापानें आपल्या घोड्याला टांच मारली. चेतकृती आपल्या धन्याचा हेतु समजला, आणि त्रिजेप्रमाणें एकदम कुटून लोखंडासारखे आपले पाय हत्तीच्या गंडस्थळावर रोविले. लोच आपला प्रचंड भाला राण्यानें सलीमावर मारला. सलीमाला हा खरा आणीबाणीचा

प्रसंग होता, पण त्याचें भाग्य मोठें असल्यामुळें प्रतापाचा भाला हौद्यावर मदविलेच्या लोखंडाच्या पड्यावर आपटला, आणि मृत्यूच्या पंजांत सांपडत असतां राजपुत्र सलीम वांचला. भात्याच्या आघातानें हौदा हादरला आणि तोच भाला उलटून महाताला लागला आणि लागलाच त्याचा प्राण गेला. प्रतापानें आपल्या वज्रासारख्या हातांतून ज्यावेळेस भाला सोडला, त्यावेळेस या आघातापासून सलीम वांचेल असें कोणास वाटलें नाहीं. परंतु ईश्वरी योजना फार अगाध आहे. सलीम या प्रहरांतून वांचला व पुढें अकबराच्या मृत्यूनंतर जहांगीर या नांवानें दिल्लीच्या गादीवर बसला आणि प्रख्यात नूरजहानशी लग्न करून पुष्कळ दिवस त्यानें सुखोपभोगांत घालविले.

महात खालीं पडल्यावर हत्ती घाबरून जाऊन चोहों-कडे पळत सुटला. त्याच्या भागोभाग प्रतापानें आपला घोडा फेंकला. राजपुत्र सलीमाच्या पाठीमागें जणूं काय मृत्यु-विःच्या घालीत आहे असे सर्वांना वाटलें. प्रतापाला अडथळा करण्याकरितां पुष्कळ मुसलमान वीरांनीं आपले प्राण

खर्ची घातले. सलीमाला मारण्याच्या धुंदीत प्रताप इतका पुढे चालू करून गेला की, त्याचा आणि त्याच्या सैन्याचा संबंध मुळीच राहिला नाही. त्याला चारी बाजूंनी मुसलमानी सैन्य घेरीत होते; त्याला आणि त्याच्या घोड्याला पुष्कळ जखमा झाल्या होत्या; परंतु कांहीं झाले तरी प्रताप आपला धीर सोडणारा नव्हता; सलीम तर या मुदतीत आपल्या सैन्याच्या पाठीमागे सुरक्षितपणे घुसून गेला होता. प्रतापाला शत्रूसैन्यांत एकटाच घुसलेला पाहून त्याचे सरदार चिंतातूर झाले आणि त्याचे रक्षण करण्याकरितां तेही मुसलमानी सैन्यांत घुसले. झालाराणा मानसिंह सर्वांच्या पुढे चालून आला, आणि हजारों शत्रूसैनिकांमध्ये निर्भीडपणे घुसणाऱ्या प्रतापाला पाहून त्याला भीति वाटली की, अशा स्थितीत प्रतापाचा जीव फार धोक्यांत आहे. रजपूत लोक आपल्या राजाकरितां प्राण देण्यास मुळीमुद्धां कचरत नसत. झालाराण्याला: नाटले कीं प्रतापासारखा पराकमी पुरुष जर जिवंत राहिला तर पुनः युद्ध करून विजय मिळवील. प्रतापसिंहालाही वाटले कीं, आपण शत्रूंनीं घेरले गेलों

आहों, आणि त्यांतून सुटण्यास दुसरा मार्ग नाही. इतक्यांत 'जय,' राणा प्रतापकी जय, असा घ्वनि आपल्यामागून येतांना ऐकिला, आणि मार्गें वळून पाहिले तो स्वतःचा शूर सरदार झाला राणा येतांना दिसला. झाला राण्यानें प्रतापाला परत फिरण्यास सांगितले, परंतु प्रतापाला ही गोष्ट रुचणार कशी ! त्याच्या मस्तकावर छत्रचामरें धरलीं असल्यामुळे तो एकदम ओळखला जात होता आणि शत्रूला त्याच्यावर वारंवार हल्ले करणें सोपें जात होतें. प्रताप मार्गें दृष्टणार नाही असें पाहून त्याच्या डोक्यावर असलेलीं छत्रचामरें झाला राण्यानें आपल्या डोक्यावर ओढून घेतली आणि खून जोरानें तो पुढें सरकला. त्यांच्या डोक्यांवर राजचिन्हें पाहून, हाच प्रताप आहे असें ससजून, सर्व मुसलमान त्याच्याकडेच वळले. त्याच्या आजुबाजूस भयंकर युद्ध जुंपलें. अनेक रजपूत व मुसलमान कापले गेले. रक्ताच्या नद्या वाहल्या. परंतु मोंगल सैन्य अगणित असल्यामुळे रजपूतांचें कांहीं चालेना. एकामागून एक त्यांचे सरदार कापले गेले. आपल्या धन्याचा प्राण वांचवून झाला राण्यानें स्वतःचा प्राण दिला. ग्वालहेरचा पडच्युत झालेला राजा

रामसिंह, ज्याला प्रतापानें आश्रय दिला होता, तो आपल्या पुत्रासह मारला गेला. प्रतापाचे पुष्कळ नातेवाईक या युद्धांत पडले. आणि अलौकिक शौर्य दाखविलें तरी अल्प संख्येमुळें रजपूतांना माघार घ्यावी लागली.

या युद्धांत झाला राण्यानें जी स्वामिनिष्ठा दाखविली त्यामुळें त्याचें नांव मेवाडाच्या इतिहासांत अमर होऊन गेलें आहे. राजाला ऐन युद्धांतून वांचवून सर्व जोखीम स्वतः शिरावर घेऊन प्राणाची परवा न करणें ही कांहीं लहानसहान गोष्ट नव्हे. खरी निमकडलाली तर याचेंच नांव. अशी अपूर्व स्वामिभक्ति दाखविल्याबद्दल आला राण्याच्या वंशजांनां राजचिन्हें धारण करून मेवाडाच्या राण्याच्या उजव्या हाताला बसण्याचा अधिकार देण्यांत आला आहे.

हळदीघाटाचा हा महासंग्राम पुरा झाल्यावर महाराणा प्रताप आपल्या 'चेतक' अश्यावर स्वार होऊन निघाला. त्याचें शरीर रक्तबंबाळ झालें होतें. मोठें शौर्य गाजविलें तरी जय झाला नाहीं झणून त्याचें मन अत्यंत दुःखित झालें. अनेक सत्रूंनां त्यानें लोळविलें होतें, तथापि

सलीम आणि राजा मानसिंह त्याच्या हातातून निसटले हे त्याच्या मनांत सलायला लागले. घायळ शरीर आणि दुःखा मन बरोबर घेऊन त्याने पर्वताचा मार्ग धरला. त्याचा घोडा 'चेतक' ही रक्ताने माखला होता आणि पुष्कळ थकला होता तरी धन्याला पाठीवर घेऊन आपला मार्ग काढत होता.

प्रतापसिंहाने मार्गे वळून पाहिले तेव्हां दोन मोंगल घोडेस्वार आपला पाठलाग करित येतांना त्याला दिसले. इतक्यांत रस्त्यांत एक वहात्या पाण्याचा ओढा लागला. 'चेतक' थकला होता तरी टांच मारतांच तो झरा ओलांडून गेला. मोंगलांचे घोडे झरा ओलांडू शकले नाहीत म्हणून मार्गे राहिले. आतां चेतकाच्या अंगांत मुळीच त्राण राहिले नव्हता. ओढा ओलांडून त्याने आपल्या धन्याची शेवटचीच कामगिरी बजाविली होती. पुढे जाणे त्याला शक्य नव्हते. मोंगल स्वारांनी आपले घोडे पाण्यांतून आणिले आणि थेट प्रतापसिंहाजवळ येऊन भिडले. तितक्यांत राण्याने बंदूकीचा बार ऐकला. मार्गे वळून पाहिले तों पाहिले

दोन घोडेस्वार दिशले नाहीत पण त्यांच्या ठिकाणी दुसरा एक घोडेस्वार दुरून “ हो ! अस्मानी घोड्यावर विराजमान झालेला स्वारा ! उभा रहा, उभा रहा ” असे ओरडतांना ऐकिले. प्रतापसिंहाने टक लावून पाहिले, आणि त्याच्या हृदयांत क्रोधाभि भडकलाः—“ कोण ? माझा हाडवेरी बंधु शक्तिसिंह ! माझ्या या स्विकृतीचा फायदा घेऊन माझ्यावर चालून येत आहे ! ” असे शब्द उच्चारतांच प्रतापाच्या डोळ्यांतून क्रोधाच्या ठिणग्या बाहेर पडू लागल्या.

शक्तिसिंह हा प्रतापाचा भाऊ होता. दोघे बंधू एके वेळीं शिकार करण्याकरितां गेले होते. आनंदाने शिकार करित असतां दोघांचे तीर एकाच वेळेला एका अस्त्रलास लागले. कोणाच्या बाणाने त्याचे प्राण गेले याविषयी परस्परांत वाद सुरू झाला. हळुहळू शब्दांवरून ते हातगईस आले, आणि हत्यारें उपसून द्वंद्व युद्ध सुरू झाले. दोघांचेही जीव धोक्यांत आलेले राज-पुरोहितांनं दुरून पाहिले. विनाकारण हे दोघे वीर युद्ध करून कापले गेले तर मेवाहाच्या गादीसंबंधाने फिरून तंटे मजतिल अशी काळजी

त्या राजगुरूला पडली. त्यानें दोघांनाहि पुष्कळ समजू-
 तीच्या गोष्टी सांगितल्या; परंतु एकेरीवर आलेल्या दोघां-
 पैकीं एकांनेंही तिकडे लक्ष दिलें नाहीं. हें युद्ध थांबविण्याचा
 एकच उपाय आहे असें पुरोहितास वाटलें. आणि मेवाडा-
 वर गुदरगारी भयंकर आवृत्ति टाळण्याकरितां दोघेजण एक-
 मेकांवर क्रूरपणानें हत्यार चालवीत असतां तो त्यांच्यामध्ये
 एकदम कुदून पडला, आणि लगेच दोघांच्या हातून
 कापला गेला. पुरोहिताचा आपल्या हातून असा अकस्मान्न
 मृत्यु झालेला पाहून दोघेजण स्तब्ध राहिले. त्यांना वाटलें
 कीं या निरपराधी ब्राह्मणानें द्वंद्वयुद्ध थांबवावें क्षणूनच
 आपला प्राण खर्ची घातला.

हिंदु लोकांमध्ये ब्राह्मणांनां पुष्कळ पवित्र आणि पूज्य
 मानितात त्यांच्यावर हाथसुद्धां उगारण्याची मनाई आहे.
 अशा एका पवित्र ब्राह्मणाचा आपल्या वेडेपणामुळे मृत्यु
 झालेला पाहून त्यांच्या अंतःकरणांत शोक आणि पश्चाताप
 उत्पन्न झाला. दोघांनींही युद्ध थांबविलें. परंतु प्रतापाच्या
 हृदयांतील क्रोधामि अद्याप शांत झाला नव्हता. त्यानें

आपला भाऊ शक्तिसिंह याला आज्ञा केली की 'तूं माझ्या देशांत पाय ठेऊं नकोस !' या अपमानानें क्रुद्ध होऊन शक्तिसिंह घोड्यावर स्वार होऊन एकदम तेथून चालता झाल.

मेवाड देशांतून बाहेर पडल्यावर कोठें जावें याचा त्यानें विचार केला. रजपूत लोक केवळ आपल्या शौर्यावरच उपजीविका करितात. राजस्थानांतील दुसरी रजपूत राज्ये दिल्लीच्या बादशहाचें अधिपत्य मान्य करित होती. शक्तिसिंहाला राष्ट्रप्यालायक दोन स्थळे होती. एक मेवाड व दुसरें दिल्ली. मेवाडांतून त्याला हद्दपार केलें होतें म्हणून दिल्लीला जाऊन राहणें त्याला बरें वाटलें. शिवाय अकबर रजपूतांनां पुष्कळ मान देत असे, आणि त्यांची प्रीति संपादण्यास पुष्कळ प्रयत्न करित असे. शक्तिसिंहानें नाइल-जास्तव अकबराच्या पदरीं नोकरी पतकरिल्ली.

महाराणा प्रतापाविरुद्ध पाठविलेल्या सैन्या बरोबर शक्तिसिंहाला यावें लागलें होतें. हळदीघाटच्या भयंकर लढाईत त्यानें आपल्या भावाचा पराक्रम पाहिला होता.

आणि त्याच्या हृदयांत बंधुप्रेमभाव उत्पन्न झाला होता. आपल्यांत ब्रह्म आहे की, 'काठी मारून पाणी दुभंगत नाही.' बंधुबंधूनील प्रकार असाच आहे. क्वचित त्यांच्यांत बेवनाव झालेला दिसेल; पण प्रसंग येनांच प्रेम जागृत होते. सिंहाप्रमाणे गर्जना करणाऱ्या आपल्या भावाला पाहून शक्तीसिंहाचे हृदय अभिमानाने भरून आले. आपला भाऊ असा शूर आहे असे पाहून त्याने परमेश्वराच आभार मानिले. त्याची नजर प्रतापाकडे होती. समरांगणांतून परत फिरतांना त्याने प्रतापाला पाहिले आणि त्याचा पाठलाग करणाऱ्या दोन मोंगल घोडेस्वारांनाही पाहिले. घायळ झालेला आणि थकलेला प्रताप या घोडेस्वारांकडून कदाचित् मारला जाईल या भीतीने शक्तिसिंहाने आपला घोडा त्यांच्या नकळत त्यांच्या मागोमाग दवडविला. ओढा कुटून गेल्यावर चेतकाला पुढे जाण्याची शक्ति नव्हती, हे लक्षांत येऊन पाहिले घोडेस्वार प्रतापाचा घात करणार तोच शक्तिसिंहाने मागून गोळ्या झाडून त्यांना ठार केले आणि प्रतापाला ओरडून ह्याला की " हो ! अस्मानी घोड्यावर धिराजमान झालेल्या स्वारा ! उभा रहा, उभा रहा. "

प्रतापाला तर असेच वाटलें कीं, शक्तिसिंह आपला प्राण घेण्याकरितां येत आहे. थकला होता तरी आपली तरवार उपसून घोड्यावरून खाली उतरला, आणि दांतओठ खावून मोठ्या आवेशानें शक्तिसिंहावर चालून येण्याच्या तयारीत होता. परंतु शक्तिसिंह जवळ आला. घोड्यावरून उतरला आणि आपली हत्यारें फेंकून दिलीं. नंतर अश्रुपूर्ण नयनांनीं आपलें मस्तक प्रतापाच्या चरणावर ठेविलें. प्रतापाचे चरण अश्रूंनीं भिजले आणि वैरभाव विसरून आपल्या चरणावर लोटांगण धालणाऱ्या भावाकडे न्याहाळून पहातांच प्रतापाचे डोळेही अश्रूंनीं भरून आले. शक्तिसिंहाला उठवून अत्यंत प्रेमानें त्याला आलिंगन दिलें, आणि पूर्वीचे वैर विसरून जाऊन दोघोही पूर्ववत् बंधु झाले.

एकीकडे दोघा बंधूंचा विलाप हा शुभकारक प्रसंग होता तर दुसरीकडे प्रताप आणि त्याचा प्रिय अश्व 'चेतक' यांचा वियोग हा दुःखकारक प्रसंग ओढवला होता. हा चेतक अत्यंत पाणीदार, चऊख, समजुतदार आणि धन्याची इच्छा तेव्हांच ओळखणारा असा घोडा होता. अनेक युद्ध-

प्रसंगी तो प्रतापाचा साथीदार होता आणि सदासर्वदा प्रतापाचें रक्षण होईल अशाच रीतीनें तो वर्तत असे. हळदी-घांटाच्या युद्धांत त्याला जेथें फेंकला होता तेथें तो यशस्वीच झाला होता. सलीमाच्या हत्तीच्या गंडस्थळावर आपला पाय ठेवून भाला माण्यांत जितकी प्रतापाची कुशळता होती तितकीच कुशळता ह्या घोड्याचीही होती. मेवाडांत घोघर या प्रसंगाचें चित्र पाहण्यांत येतें. हळदीघांटाच्या लढाईत त्याला अनेक जखमा होऊन रक्तबंधाळ झाला होता तरी प्रतापाला या ठिकाणीं ओढा कुटून सुरक्षित धेऊन आला होता. आतां तो फार दळजिंत राहण्याची आशा नव्हती. शक्तिसिंह येतांच प्रताप घोड्यावरून उतरला होता, आणि दोघा बंधूंच्या समोर प्रतापाच्या या अत्यंत लाडक्या घोड्यानें आपले प्राण सोडले.

प्रतापाच्या शोकास पारावार नव्हता. चेतकाची योग्यता त्याला पूर्ण माहीत होती, द्वाणून त्याच्या मृत्यूबद्दल तो अतिसन्नय शोक करूं लागला. जोंपयंत इतिहासांत प्रतापाचें नांव गाजत राहिल तोंपयंत चेतकाचेंही राहिल.

इतिहासांत क्रित्येक शूर राजे आणि योद्धे यांच्याबरोबर त्यांच्या घोड्यांचीही कीर्ति अमर राहिली आहे. अश्या प्रख्यात घोड्यांमध्ये चेतकाचे नांव अग्रभागीच राहणार. प्रतापाने त्याचे स्मारक म्हणून त्याच्या मृत्यूच्या जागी एक चवुतरा बांधला, आणि तो दृष्टी ' चेतकाचा चवुतरा ' या नावाने प्रसिद्ध आहे.

आपण बराच वेळ नर प्रतापाबरोबर राहिलो तर सलीमाला शंका येईल आणि प्रतापावर भयंकर प्रसंग गुदरेल या भीतीने शक्तिसिंहाने आपला घोडा प्रतापाला दिला, आणि सांगितले की, वेळ पडल्यास पुनः मी आपल्या सेवेत हजर होईन. असे म्हणून त्याने प्रतापाची रजा घेतली, आणि स्वतः त्या मारलेल्या मोगलांच्या दोन घोड्यांपैकी एकावर स्वार होऊन सलीमाजवळ येऊन पोहोचला.

शक्तिसिंहाच्या चेहेऱ्यांत झालेला फरक सलीमाने पाहिला, आणि दुसऱ्याच्या घोड्यावर बसून आलेला त्याला पाहून त्याचे मन अधिक साशंक झाले. त्याने विचारिले की ' प्रतापाचा पाठलाग करणारे दोन घोडेस्वार कोठे

आहेत, आणि तुम्हांला त्यांच्या घोड्यावर बसून कां यावे लागले ? ' शक्तिसिंहाने उत्तर दिले कीं, त्या दोन घोडे-स्वारांना प्रतापाने कापून टाकिले आणि युद्धांत माझा घोडाही मारला गेला, म्हणून मला त्यांच्या एका घोड्या-वरून यावे लागले. सलीमाला ही गोष्ट खरी वाटली नाही, म्हणून त्याने शक्तिसिंहाला अभयवचन दिले कीं, ' जर तूं खरी हकीकत सांगशील तर तुझा अपराध माफ होईल. '

शक्तिसिंहाचा चेहरा गंभीर झाला. आवेशयुक्त स्वरांने तो म्हणाला:---' ज्याच्या डोक्यावर सर्व मेवाडाचा राज्य-भार आहे, आणि ज्याच्या जीवितावर हजारों लोकांचे जीवित अवलंबून आहे त्या माझ्या पराक्रमशाली बंधूला दोन यवनांच्या हातून मरण येतांना मला कसे पाहावेल ? मीं त्या दोघां मोंगलांना मारले आहे आणि प्रतापाचा घोडा मेल्यामुळे मी त्याला माझा स्वतःचा घोडा देऊन आलो आहे. ' सलीमाने शक्तिसिंहाला अभयवचन दिल्या-मुळे त्याला कांहींएक करतां आले नाही, परंतु त्याचे प्रेम

नाहींसें झालें. शक्तिसिंहाला हेंच पाहिजे होंतें. तो बाद-
शाही नोकरी सोडून देऊन मेवाडांत प्रतापजवळ येऊन
राहिला.

याप्रमाणें हळदीघांटाचें घोर युद्ध समाप्त झालें.
हिंदुस्थानाची स्वतंत्रता कायम राखण्याकरितां पुष्कळ
युद्धें झालीं, त्यांत चार युद्धें विशेष रीतीनें आपल्या डोळ्या-
समोर येतात—सिकंदर आणि पौरस यांच्यामध्ये पंजाबा-
मध्ये झालेला संग्राम, शाहाबुद्दीन आणि पृथुराज यांचें
पानीपत येथें झालेंलें तुंबळ युद्ध, अकबर आणि प्रताप
यांचा हळदीघांटाचा रणसंग्राम; आणि अहमदशहा अब-
दाली व सदाशिवरावभाऊ यांचें पानीपताचें तिसरें युद्ध.
अनेक कारणांमुळे या चारी युद्धांत हिंदूंनां हार खावी
लागली. परंतु त्यांचा पराजय विसरून जाऊन त्यांच्या
पराक्रमाचे गुणानुवाद अद्याप गाण्यांत येतात. पण विशेषें
करून पृथुराज आणि प्रताप, या शूरवीर पुरुषांची उदाहरणें
शूरवीर पुरुषांनांही आदर्शभूत झाली आहेत.

जगतांत मनुष्याची परीक्षा पुष्कळ अंशी परिणामावर अवलंबून असते, आपल्या अंगावर घेतलेल्या कामांत मनुष्य यशस्वी झाला अणजे आपण त्याची स्तुति करितो. जो मनुष्य युद्ध करून त्यांत विजयी होतो त्याला आपण स्वराखुरा वीर असे समजतो. परंतु पुष्कळ वेळां यश हे पराक्रमाचे फळ होऊ शकत नाही, केवळ योगायोगावर अवलंबून राहते. प्रताप हळदीघांटाच्या लढाईत हरला तरी आपण त्याची स्तुति कां करितो ! अनेक संकटे त्याच्या मार्गांत होती; शत्रु साधनांनी आणि संख्येनेही जास्त प्रबळ होता. जय मिळणे कठीण आहे असेही त्याला वाटले असेल; तरी पण त्याने शत्रूला तोंड दिले आणि मोठे पराक्रम केले. तो हरला तरी आपण त्याचे स्तुतिस्तोत्र गातो. त्याचे शत्रूही त्याचा पराक्रम पाहून चकित होऊन गेले होते आणि 'शाबास, शाबास' असे उद्गार काढात होते.

असे कशाकरितां चालले होते ? कारण इतकेच की जी भावना सिद्ध करण्याकरितां तो लढाईत उतरला

होता ती भावना पवित्र आणि पूज्य होती. आणि क्षणतः त्याने जे जे प्रयत्न केले ते ते मोठे प्रयत्न होते. आणि त्याने जे साहस केले ते आश्चर्यचकित करून टाकणारे होते. बाचकांस सहज कळून येईल की, ती भावना क्षणजे स्वधर्मरक्षण आणि स्वदेशस्वातंत्र्य ही होय.

कोणत्याही कार्याची प्रशंसा त्याच्या परिणामावरून करण्यापूर्वी थोडासा विचार करावा लागतो. कार्याच्या मागे कोणकोणत्या भावना आहेत आणि त्या सिद्ध करण्यास कसकसे प्रयत्न होत आहेत हे पाहून कार्याच्या बरेवाईटपणाबद्दल अभिप्राय बांधला पाहिजे. अशा रीतीने हळदीघाटाच्या युद्धाचा विचार केला तर हे युद्ध प्रतापाचे विजयसूचक झाले असेच दिसते. त्यानंतर दरेकाच्या तोंडून प्रतापानिषधी स्तुतिस्तोत्रे ऐकू येऊ लागली. कवी लोक त्याच्याच पराक्रमाचे वर्णन गाऊ लागले. माता आपल्या बालकांना प्रतापासारखे होण्याचा उपदेश करू लागल्या, आणि स्त्रिया आपल्या पतींना प्रतापासारखेच द्या असवे अशी इच्छा करू लागल्या. यापेक्षा मोठा विजय कोणता असू शकेल !

नानंतर प्रतापसिंह राहिलींसाहिलीं माणसें बरोबर धेऊन उदयपूर सोडून कमलमेराच्या किल्ल्यांत राहण्यास आला. या किल्ल्यालाही मोंगल सेनापति कोकाशाह बाझखान यानें वेढा दिला. पुष्कळ दिवस प्रताप या किल्ल्यांत टिकून राहिला; परंतु देवराज नामक एक स्वदेशद्रोही रजपूत मोंगलास मिळाला आणि किल्ल्यास जें पाण्याचें साधन होतें त्यांत वीष टाकलें, यामुळे हें ठिकाणही त्याला सोडावें लागलें.

कमलमेराहून प्रताप चोंड नामक पहाडी किल्ल्यांत गेला. हा किल्लाही अकबराच्या लष्करानें घेरला. सोनगिरा सरदार भानुसिंह यानें या ठिकाणच्या युद्धांत फार शौर्य दाखविलें. तो आणि मेवाडाचा मुख्य कवी या वेढ्यांत मारले गेले. या कवीनें प्रतापाविषयीं केलेलीं काव्ये वीररसप्रधान आहेत, आणि अद्यापि हीं काव्ये मेवाडांत मोठ्या हौसेनें गातात. सैन्याच्या अग्रभागीं राहून हा राजकवी वीररसानें युक्त अशीं काव्ये इतक्या शैलीनें ह्णत असे कीं, मित्र्याच्याही अंगीं वीरांशि चढावी.

चोंडाच्या घेव्यांत मुसलमानी सैन्याला असें वाटलें कीं प्रतापाला जिवंत पकडतां येईल. कारण किल्ल्याच्या चारी बाजूला दाट माणसे होती, आणि मेवाडांतीर मुख्य मुख्य शहरे आणि किल्ले मोंगलसैन्याच्या ताब्यांत आले होते. पण प्रताप अपूर्व रणचातुर्य वापरून त्यांच्या पंजांतून निसटून गेला, आणि चोंड जिंकून परत फिरणाऱ्या मुसलमानी सैन्याला पाहाडी मार्गांत घेरून त्याचा संपूर्ण नाश केला.

प्रतापाला पकडण्यास आतां मोंगल फारच आतुर झाले. इतके प्रयत्न करीत असतां प्रताप त्यांच्या हातून कसा विसटून जातो याविषयी त्यांना मोठा अंबवा वाटूं लागला. प्रताप कांहीं तरी जादु करून सर्वांच्या डोळ्यांत धूळ टाकून पळून जातो असें मोंगलांना वाटूं लागलें. पर्वतांच्या शिखरांवर व गुहेत भटकणारा प्रताप संवि साधून मोंगलसैन्यावर तुटून पडत असे आणि साधेल तितका संहार करून विजेप्रमाणें पुतः नाहींसा होई. त्याची झडप आणि एकदम नाहींसें होण्याची युक्ति यांत मोंगल

सैन्यास जादु भरलेली दिसत होती. परंतु त्याचें साहस आणि पराक्रम हीच त्याची जादु होती.

याप्रमाणें अनेक वर्षेपर्यंत चाललें होतें. प्रतापाला जिवंत पकडण्याची मुसलमानांची इच्छा सफरु झाली नाहीं, परंतु प्रतापाच्या दुःखांनाही पारावार नव्हता. बलिष्ठ आणि प्रख्यात राज्याचा राज्यकर्ता, याची स्थिती एखाद्या भटकणाऱ्या लुटारूप्रमाणें झाली होती. त्याचा सुपीक प्रदेश शत्रूंच्या हातांत गेल्या होता; एकामागून एक त्याचीं आश्रयस्थानेंही मोंगलांच्या ताब्यांत जात होती. जंगल आणि पर्वत यांतच त्याच्या राज्याचा समावेश झाला होता. अनेक दीन माणसांना दान देणारा प्रताप लक्ष्मीहीन झाला होता. त्याचे पराक्रमी सरदार आणि सल्लागार मंडळ यांतील पुष्कळजण अनेक युद्धांत कामास आले होते. त्याचें सैन्य बोटावर मोजण्याइतकेंच शिल्लक राहिलें होतें. पर्वत आणि जंगल यांत वास करून राहणारे साधे, निमकहलाल भिल्ल प्रताप आणि त्याचें लष्कर यांस आश्रय देत होते. प्रतापाचें कुटुंब प्रतापाबरो-

बरच होतें. प्रतापसिंहाची राणी, त्याचा राजपुत्र आणि राजकुमारी प्रतापाच्या दुःखाचे वांटेकरी होण्यास त्याच्या-बरोबर जंगलांत वास करीत होती.

ज्या राणीनें अनेक सुखविलास पाहिले होते, सुंदर सुंदर महालांत आणि बागवर्गाच्यांत दिवस घालविले होते, आणि अनेक दासदासी जिच्या शुश्रूषेला नेहमीं हजर असत, ती राणी आज गहज अरण्यांत, पर्वताच्या गुहेत कठिण दगडावर निजली होती, हातानें स्वैपाक तयार करून मुलांबाळाना आणि पतीला जेवण वाढोत होती, आणि रानटी व अशिक्षित अशा भिल्लिगींबरोबर आपला वेळ घालवीत होती. राण्याचीं कुसुमाप्रमाणें सुकुमार बालकेंही भिल्लांच्या पोराबाळांबरोबर खेळून आपल्या आयुष्याचे दिवस मोठ्या लीलेनें आणि साधेपणानें घालवीत होती. त्या राजकुटुंबाला मेवामिठाई व पंचपक्वान्नें यांत आश्चर्य नव्हतें. त्या राजकुटुंबाला आज आषढे दिवस जंगलांतील कंदमुळे आणि भार्जापाला खाऊन दिवस काढावे लागत होते. ' कर्मणो गहना गतिः ' ह्याजें दैवलीला विचित्र

आहे असे क्षणतात ते काही खोटे नाही. प्रतापाचे हृदयही आरल्या कुटुंबाची अशी स्थिति पाहून गट्टिंवरून येत असे. परंतु त्याची राणी त्याच्या दुःखांत त्याला धीर देत असे, आणि वाटेल तितके कष्ट सोसावे लागले तरी शत्रूला शरण जावयाचे नाही अशा प्रकारचे उत्साहपूर्ण आश्वासन त्याला नेहमी देत असे.

अशा स्थितीतही मुसलमानांच्या हल्ल्याची भीति होतीच. प्रतापाचे राहण्याचे ठिकाण फार विकट होते. तरी बारांवार मोंगल सैन्याच्या टोळ्या त्या ठिकाणावर छापे घालो-तच असत. रजपूतांचे तीर व भिल्लांच्या गोफणी अशा हल्ल्यांचा प्रतीकार करीतच असत. तरी पण समोरून येणारे सैन्य विशेष बळवान् असले म्हणजे स्थान सोडून पळून जावे लागे. असे अनेकवेळां होत असे. मुसलमानांच्या हातांत आतां सांपडणार तोंच प्रतापाचे विश्वासु भिल्ल जिवावर उदार होऊन राणी आणि राजबालक यांना पर्व-ताच्या सांधीकोपन्यांत कोठेंतरी लपवून ठेवीत,

असें होतें तरी कोणी दुःखी कष्टी नव्हतें. प्रतापचे सरदार व फौजफाटा नेहमी त्याच्या संनिधच असे आणजे जें जें दुःख येऊन पडे तें तें ते आनंदानें सहन करीत.

अकबर मोठा गुणग्राही राजा होता. स्वतःच्या शूर शत्रुलाही तो चाहात असे. प्रतापाच्या डोक्यावर इतक्या आपत्ति कोसळल्या तरी त्याचें शौर्य, धैर्य, सहनशीलता आणि अदभुत साहसवृत्ति हे गुण मुर्झीसुद्धां कमी न झालेले पाहून अकबराला आनंद झाला, आणि प्रतापाविषयी त्याच्या मनांत मोठा आदर उत्पन्न झाला. त्यानें राण्याची स्वरी स्थिति कळण्यासाठीं एक जासूद गुप्तरीतीनें पाठविला. जासुदानें प्रतापाची राहण्याची जागा शोधून काढली, आणि दूर उभें राहून त्यानें बारकाईनें निरीक्षण केलें. त्याच्या पाहण्यांत आलें कीं, एका प्रचंड वृक्षाच्या छायेखालीं आपल्या सरदारांनां बरोबर धेऊन प्रताप भोजन करण्यास बसला आहे, भोजनास जंगलांतील कंदमूळें व फळेंच होतीं तरी मेवाड देशाच्या रिवाजाप्रमाणें प्रताप आपल्या सरदारांनां द्रोण देत आहे. सरदार अत्यंत

प्रसन्नतेने त्या द्रोणांचा स्वीकार करून स्वतःला मोठा मान मिळाला असे समजून मिटक्या मारीत बसले आहेत, आणि जवळच्या झाडाच्या फांदीला झोंपाळा टांगून प्रतापाचीं मुलें भिल्लांच्या मुलांबरोबर झोंके घेऊन मोठा गोंगाट करून राहिली आहेत.

आपत्काळींही हा राजविलासी थाट पाहून तो जासूद चकीतच झाला. अकबराच्या दरबारांत जाऊन त्यानें या सर्व गोष्टींचें हुबेहुब वर्णन केलें. हें ऐकून अकबर आणि सर्व सभासद यांच्या तोंडून शाबासकीचे उद्गार निघाले.

महापुरुषांची कसोटी दुःखांनींच होत असते. सोबें जसजसें अधिक तापनावें तसतसें तें ज्यास्त शुद्ध होत जातें. महापुरुषांनां जसजसीं अधिक दुःखें येत जातात तसतसा त्यांचा मोठेपणा ज्यास्त दृष्टोत्पत्तीस येत जातो. राण्याचीं दुःखें दिवसेंदिवस कमी होण्याऐवजीं वाढतच चाळीं अशा स्थितींत वर्षानुवर्षे गेली तरी त्याच्या आसपास पसरलेले दुःखांचें भयंकर वादळ कमी न होतां दिवसेंदिवस जोराबतच चाललें. त्यांचें हृदय अतां चिंतामग्न होऊं लागलें.

ही चिंता तर कांहीं स्वतःच्या सुखाविषयी नव्हती. स्वतः तर तो वाटेल तसे भयंकर प्रसंग सोसण्यास तयार होता. मरण्याची भीति सर्वांत मोठी समजली जाते. मरण्याला तर हा मोठ्या आनंदाने तयार होता. परंतु कित्येक पुरुष अशा स्थितीत येऊन पडतात की, ते मरण्यास सिद्ध झाले तरी त्यांना भित्रे समजले जाते. त्यांना दुसऱ्या करितां तरी जिवंत रावे लागते. प्रतापाची चिंता त्याच्या कुटुंबाकरितां आणि त्याच्या अनुयायांकरितां होती. प्रतापाच्या मनांत एकाद-बेळ विचार येई की ' काय ! राण्याचें सर्व आयुष्य अशा दुःखांतच जाणार काय ? माझीं प्राणप्रिय लेंकें घांसाचा तुकडा मोडून दिवस काढतात काय ! असें दुःख भोगण्या-करितांच मी त्यांना जन्म दिला आहे काय ! माझे परक्रमी आणि निमकहलाल सैनिक माझ्याकरितां तर प्राण देऊन राहिलेच आहेत. त्यांना या कामागरीबदल कांहीं मोबदला देण्याचें माझे नशिबी असेलसें वाटत नाही. मी त्यांना किती दिवस दुःखांत ठेऊं ! ' ' मेवाड स्वतंत्र करण्याची चिंता, आणि स्वतःच्या कुटुंबाला दुःखमुक्त करण्याची

चिंता-या दोन चिंतारूमी चितेमध्ये या महापुरुषाचे प्राण जळत होते.

एके दिवशी मोंगलांच्या एका टोळीने राण्यावर हल्ला केला. तो सहकुटुंब भोजन करण्यास बसला होता, इतक्यांत शत्रूने अचानक त्यांना घेरा घातला. या घेऱ्यांतून निसटून ते दुसऱ्या ठिकाणी गेले, आणि त्या ठिकाणी पुनः जेवण तयार करून त्यांनी वाढून घेतले जेवण्यास सुरुवात करणार तोच पहिली मोंगल टोळी फार वेगाने येतांना दिसली. वाढलेले अन्न तसेच राहिले, आणि सहकुटुंब त्यांना तेथून हलवे लागले. असे पांच वेळा त्यांना अन्नाशिवाय पळून जावे लागले.

सरतेशेवटी त्यांना सहज कोठे विश्रांति मिळाली. एका दाट जंगलांत राण्याने सहकुटुंब तळ दिला. राणीने एक प्रकारच्या गवताच्या मुळ्यांतून पीठ काढून त्याच्या भाकरी बनविल्या आणि त्या सर्वांना वाढल्या. त्यांतून राहिलेली अर्धी भाकर आपल्या सर्वांत लहान मुलाकरिता कांकून ठेवली.

गवताची पथारी तयार करून राणा त्यावर आडवा झाला आणि आपल्या हतभागी देशासंबंधाने विचार कीत राहिला. इतक्यांत त्याने आपली लहान मुलगी रडतांना ऐकिले. राणा तिला उगी रहाण्याकरितां प्रयत्न करीत होता, परंतु कांही केल्या ती उगी राहिना. प्रतापाने विचारिले की, “ बाळे, कां रडतेस ! ’ तिने रडत रडत उत्तर दिले की ‘ माझ्याकरितां झांकून ठेविलेली भाकर मांजराने खाली. मला कोणी दुसरी भाकर देत नाही; मला फार भूक लागली आहे. अँ अँ अँ अँ ! ”

आपल्या बालकांचा अश्रु आर्द्रवापांचे हृदय अग्नी-प्रमाणे भाजीत असतो. त्यांतूनही भुकेने व्याकूळ झालेले आपले मूल पाहून तर त्यांच्या दुःखाची सीमाच होते. आपल्या कन्येचे असे भाषण ऐकून प्रतापाने हृदय फाटून गेले. ज्या वीरपुरुषाने हळदीघाटांच्या लढाईत पराभव झाला तरी मनांत शोक केला नव्हता, तोच वीरपुरुष आज आपल्या मुलीला रडतांना पाहून शोकाने विव्हल झाला होता ! राज्याचा त्याग करून अरण्यांत गेला तरी जो प्रताप

हंसतमुख होता, त्याच प्रतापाच्या डोळ्यांतून मुलीचें गडणें पाहून अश्रुपात चालला होता ! आईबापाचें अंतःकरण आईबापच जाणूं शकतात. “ हजारां माणसांचा पोषण करणारा जो मी, त्या माझ्या नशिबीं आज प्रत्यक्ष मुलांनै अर्ध्या माकरीकरितां रडतांना पाहण्याचें यावेना ! जो कुलमर्यादा आणि राज्यस्वातंत्र्य याप्रीत्यर्थ युद्ध करित आहे त्या मला बालकांना उभाशीं मरतांना पाहून काय प्राप्त करून घ्यावयाचें आहे ! ” अशा विचारांनीं त्याचें कोमल हृदय पितृप्रेमानें गर्हिवरून आलें.

मोठ्या पुरुषांचीं अंतःकरणें, ‘ वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ’ झणजे वज्रापेक्षांही कठोर आणि फुलापेक्षांही कोंवळीं अशीं असतात. तशाच प्रकारचें अंतःकरण प्रतापाचें होतें. त्यानें निश्चय केला कीं, “ ज्या कार्याप्रीत्यर्थ पी झटत असनां माझ्या निरपराधी आत्मांना असे हाल काढावे लागतात तें कार्य सोडून घावें लागलें तरी बेहेत्तर. ” या निश्चयावरून त्यानें अकबराला एक पत्र लिहिलें आणि त्यांत तहाची मागणी केली.

हे पत्र हातीं पडतांच अकबरच्या आनंदास पारावार नव्हता. भर समेत हे पत्र वाचलें तेव्हां सर्व सरदार आणि मांडलिक यांना मोठा आनंद झाला. ज्या प्रतापाला नमविण्यास मोठमोठीं सैन्ये निष्फळ झालीं होती, मोठमोठे योद्धे आणि सेनापते यांनीं हात टेंकले होते आणि मोंगल-मुत्सद्यांचें चातुर्य लोपून गेलें होतें, त्या प्रतापाला तहा-करितां मागणी करितांना पाहून लहान मोठ्या स्त्रांनां आनंद झाला. अकबरही जेथे तेथे हीच गोष्ट बोलूं लागला.

अकबराच्या दरबारांत बिकानेराच्या राजाचा बाळटा भाऊ पृथ्वीराज, मांडलिक या नात्यानें रहात होता. पृथ्वीराज एक मोठा वीर आणि स्वदेशभक्त होता. तो मांडलिक होता तरी त्याचे स्वतंत्र विचार आणि आचार यामुळें अकबरासह सर्वांनां त्याची भीति वाटत असे, आणि मोठा मान मिळत असे. शिवाय पृथ्वीराज विद्वान आणि उत्तम प्रकारचा कवीही होता. त्याची कविता फारच परिणामकारक असे. महाराणा प्रतापाचें शौर्य, औदार्य आणि महात्म्य तो फारच चांगलें जाणत होता, आणि प्रताप हा

स्वतःला पूज्य उदाहरण आहे असे समजून त्याची नेहमी वाहवाच करी.

पृथ्वीराजाची पत्नी ही सिसोदिया कुळांतील होती. प्रतापाचा भाऊ शक्तिसिंह याची ती मुलगी. तिचे सौर्दय आणि गुण याविषयी तिची ख्याती होती. अकबराला तिची परिक्षा पाहण्याची एकदां इच्छा झाली.

अकबराने ' खुशरोझ ' नामक उत्सवाची स्थापना केली होती. प्रत्येक महिन्याला स्त्रियांचा दरबार भरत असे; आणि अकबराची बेगम (राणी) मोठ्या थाटांत अध्यक्ष-स्थान घेत असे. शिवाय एके ठिकाणी स्त्रियांचा मेळा भरत असे, आणि हिंदु आणि मुसलमान स्त्रिया अनेक कुशलतेच्या वस्तु आणून विक्रीत. राजकुळांतील स्त्रिया त्याचप्रमाणे सरदार लोकांच्याही स्त्रिया व मुली या मेळ्यांत येऊन माहिजे ती वस्तु विकत घेत. या मेळ्यांत स्त्रियां शिवाय दुसऱ्या कोणालाही जाऊं देत नसत.

एके दिवशी या खुशरोझाच्या बाजारांत पृथ्वीराजाची सुंदर पत्नी आली. अकबर गुप्त वेषांत फिरत होता. त्याच्या

दृष्टीस पृथ्वीराजाची पत्नी पडली. तिची परीक्षा पाहण्याचें अकबराच्या पुष्कळ दिवसांपासून मनांत होतें. या दिवशीं त्यानें संधि साधिली. मेळा आटोपल्यावर ती स्त्री आपल्या घराकडे जाणाऱ्या रस्त्यानें जाऊं लागली. परंतु थोंडेंसें पुढें जातांच तिला कळून आलें कीं, सर्व बाजूचे दरवाजे बंद आहेत आणि बाहेर जाण्यास एकही मार्ग मोकळा नाही. ही स्थिति पाहून तिच्या मनांत अनेक शंका येऊं लागल्या. एकदम समोरचें दार उघडलें आणि त्यांतून बादशाह अकबर येतांना दिसला. अशा एकांशांत अकबराला येतांना पाहून त्याच्या-विषयीं तिच्या मनांत संशय उत्पन्न झाला, आणि जेव्हां अकबरानें तिच्या जवळ जाऊन अमर्यादपणें बोलण्यास सुरुवात केली, तेव्हां तिचा संशय खरा ठरला.

परंतु ही रजपूत स्त्री कोणाला डरणारी नव्हती. तिच्या नसानसांत सिसोदिया कुळाचें रक्त खेळत होतें आणि पृथ्वीराजासारख्या वीर आणि सत्वशील पुरुषाची ती पत्नी होती. अकबराचें निघ भाषण ऐकतांच तिचें डोकें फिरून गेलें, अत्यंत क्रुद्ध होऊन स्वतःच्या कमरेत लपविरेली

कच्चार बाहेर काढली, आणि एखाद्या सिंङ्गिणीप्रमाणे पुढे सरसावून अकबराच्या छातीसमोर कच्चार धरिली आणि अत्यंत तिरस्कार दर्शवून ती बादशाहाला ह्मणाली, कीं “ रे दुष्टा, या क्षणींच तुझीं शंभर वर्षे भरलीं असें समज. तुझ्या छात्राखालीं राहणाऱ्या स्त्रीपुरुषांनां तूं बालकासमान मानिलें पाहिजेस. त्या ऐवजीं तूं अशी पापी दृष्टि ठेवितोस ! जर तुला जगावयाचें असेल तर आतांच माझ्यासमोर शपथ घे कीं, आजपासून कोणत्याही रजपूत स्त्रीची मस्करी करणार नाहीं. नाहीं तर ही पाजळलेली कच्चार तुझ्या छातींत भोंकसून आतांच मी तुझा प्राण घेतें.

जीव जाण्याच्या भीतीनें थरथर कांपणाऱ्या बादशाहानें या वीरांगनेनें सांगितल्याप्रमाणे शपथ घेतली, तेव्हां जिवंत सुटला. पृथ्वीराजाच्या पत्नीचे गुण त्यानें फक्त ऐकिले होते ते आज प्रत्यक्ष पाहिले आणि अशी सुंदर आणि पवित्र पत्नी पृथ्वीराजाला प्राप्त झाली, याबद्दल त्याला तो मोठा भाग्यशाली समजू लागला.

पृथ्वीराज महाराणा प्रतापाची वारंवार स्तुति करीत

असे झणून अकबरानें गर्वानें फुलून जाऊन प्रतापाचे संधिपत्र पृथ्वीराजाला दाखविलें. पत्र पाहून पृथ्वीराजाला अत्यंत वाईट वाटलें. त्याला तर नक्की ठाऊक होतें कीं प्रताप कधींही शरण येणार नाही. तरी पण कांहीं क्षुल्लक कारणास्तव त्यानें कदाचित हें पत्र लिहिलें असलें तर त्यामुळें सर्व आयुष्यांत मिळविलेच्या कीर्तीवर पाणी फिरेल असें न व्हावें, असें पृथ्वीराजाला वाटलें.

पत्र वाचून पृथ्वीराजाच्या चेहेऱ्यावर संशयाची छटा पसरली हें पाहून अकबराचा गर्व आणि आनंद अर्धा नष्ट झाला. धीर धरून मोठ्या सरळपणानें आणि निर्भीडपणें पृथ्वीराज झणाला, “ हें पत्र प्रतापनें लिहिलें आहे असें मला वाटत नाही. मी प्रतापाला पूर्ण ओळखतो. तो असें पत्र प्राण गेला तरीही लिहिणार नाही. हें त्याच्या एकाद्या बैऱ्याचें काम असलें पाहिजे. आपण आपला राजमुगुट त्याच्या डोक्यावर ठेविला तरी सुद्धां प्रताप दिल्लीच्या सिंहासनापुढें येऊन आपलें मस्तक नमवील असें कधींही होणार नाही.

बोलतां बोलतां असें टरलें की, ही गोष्ट खरी आहे की खोटी आहे हें निश्चित कळण्याकरितां पृथ्वीराजानें प्रतापाला पत्र लिहून विचारावें. पृथ्वीराजाला हेंच पाहिजे होतें. तो एक मोठा कवि होता. त्याच्या शब्दांत भिन्न्या-लाही शूर वीर बनविण्याचें सामर्थ्य होतें. त्यानें तेजस्वी, उदात्त आणि उत्तेजक विचारांनीं परिपूर्ण अशा कवितेंत एक पत्र लिहिलें. त्याचा सारांश हा होता:--“ ज्या प्रतापावर हिंदुस्थानाची आशा आहे तो प्रताप काय दिल्लीस येऊन बादशाहाच्या पायावर आपलें डोकें ठेवणार ! सर्व रजपूतांनीं तर बांगड्या भरल्या आहेत. त्यांत फक्त एक प्रताप आपलें क्षत्रियत्व सांभाळून आहे. तें झणून व्हावें ह्मणून ज्यानें राज्यपद, धनदौलत आणि सुखवैभव यांचा त्याग करून अरण्यवास पत्करिला, तो प्रताप काय सरतेशेवटीं आपली तरवार खाली करणार ! सिसोदिया कुलाची पवित्रता कायम राहिल अशी सर्वांची आशा होती. कारण की बापा रावळ आणि समरसिंह यांना अभिमान उत्पन्न करील असा प्रताप त्यांच्या वंशांत जन्मला आहे, तो प्रताप काय शेवटीं आपल्या कुळाला कलंक लागूं देणार ! ”

अशा आशयाचे पत्र लिहून त्याने एका जासूदाबरो-
 धर राण्याकडे रवाना केले. पत्र वाचतांच राण्याच्या शरी-
 रांत नखशिखांत चेतना उत्पन्न झाली. दुःखाने कष्टी
 झालेल्या त्याच्या हृदयांत नवीन जोम आला. त्याचे डोळे
 पुनः आरक्त झाले; त्याने ओंठ चावला आणि मिशीवर
 ताव दिला. आकाशपातळ एक होतील तरी शत्रूला शरण
 जावयाचे नाही असा त्याने निश्चय केला. पत्र वाचून
 प्रतापाचे कुटुंबात आणि सरदारांमध्येही जागृति उत्पन्न
 झाली, आणि प्रतापाच्या तोंडावर वीरश्रीचे नवीन तेज
 पाहून “ महाराणा प्रतापकी जय ” अशी गर्जना करून
 सर्व उठले.

या गर्जनेचा प्रतिध्वनि ऐकून निश्चित बसलेले सर्व
 मुसलमान लोक खडबडून उठले. पुनः युद्ध दुष्पट जोराने
 चालले. एकही बाजू माघार घेत नव्हती. मेवाडाची भूमि
 उजाड झाली. प्रतापालाही या युद्धासून कांहीं लाभ
 झाला नाही. मुसलमानांचे एक लष्कर स्वपले तर त्या
 ठिकाणी दोन येऊन उभी रहात, प्रतापाला मात्र आपल्या

निवडक माणसांजवळूनच काम घ्यावयाचें होतें. त्याला वाटलें कीं, मेवाडांतल्या मेवाडांतच राहून कांहीं फायदा होणार नाही. ज्या देशांत रहाण्यासून चारी बाजूंनीं शत्रूची धास्ती राहिल, शत्रूला हरविण्याचीं आणि थकविण्याचीं साधनें यांचा नाश होऊन जाणार, आणि स्वतःचा उद्देश साध्य करण्यास एकही उपाय उरणार नाही, त्या देशांत राहण्याचा हट्ट धरून विनाकारण हाल सोसावे हें प्रतापाला योग्य वाटलें नाहीं. देशाच्या बाहेर राहिल्यावर इतर माणसेंही येऊन मिळतील, शत्रूला नानाप्रकारें त्रास देण्यास ठीक पडेल आणि स्वदेशाला स्वतंत्र करण्यास अनुकूल स्थिति प्राप्त होईल असें त्याला वाटलें.

हा विचार त्यानें आपल्या सरदारांमुढें मांडला आणि या स्तुत्य विचारास सर्वांनीं संमति दिली. सिंधु नदीच्या किनाऱ्यावर असलेल्या सगदी राज्यांत जाणें अधिक सुरक्षितपणाचें वाटल्यावरून तेथें जाण्याची तयारी झाली.

सर्व तयारी झाल्यावर प्रताप आपले सरदार व परिवार मंडळी यांना बरोबर घेऊन अरवलीच्या एका उंच

शिखरावर चढला. जातां जातां एकदां आपल्या मातृभूमीला न्याहाळून पहावें अशी त्याला इच्छा झाली. 'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी' म्हणजे मातृभूमि ही स्वर्गापेक्षांही श्रेष्ठ मानितात. अशा जन्मभूमीला सोडून जाण्याचा प्रसंग आलेला पाहून प्रतापाला फार वाईट वाटलें. ज्या भूमीत त्याचा जन्म झाला होता, ज्या भूमीचें त्यानें पालन केलें होतें, आणि जिचें स्वातंत्र्य बाळगण्यास त्यानें अनेक लढाया मारल्या होत्या ती मातृभूमि स्मशानवत् सोडून जातांना पाहून त्याच्या डोळ्यांतून अश्रु पडले. पुष्कळ वेळ त्यानें मेवाडाकडे पाहिलें, सरतेशेवटीं त्याच्या तोंडातून उद्गार निघाले कीं, 'हे माते ! शेवटचा तुला नमस्कार असो ! वंदे मातरम् ' हें ऐकून सर्वांची हृदये गहिवरून आलीं.

मोठ्या दुःखी अंतःकरणानें सर्वजण पर्वताखालीं उतरले, आणि पुढें चालूं लागले. थोड्या वेळांत ते मेवाड आणि मारवाड यांच्या सरहद्दीवर आले. परंतु यापेक्षां पुढें जाण्याची प्रतापाला जरूर पडली नाहीं. या वेळेपासूनच

प्रतापाचा सुयोग त्याच्या नशिबी लिहिलेला होता. आता त्याच्या दुःखांचा शेवट होणार होता, त्याची पूर्ण कसोटी झाली होती.

प्रताप मंडळीसह मेवाडाच्या सीमेवर आला, इतक्यांत पाठांमागून एक घोडेस्वार भरधांव घोडा फेंकित प्रतापाकडे येतांना दिसला. हें पाहून सगळे घाबरले, आणि सावध होऊन आपली हत्यारे सज्ज केली. तो घोडेस्वार अधिकच जवळ जवळ येत चालला. हा मित्र आहे की शत्रु आहे अशी सर्वांनां शंका येऊं लागली. जवळ येतांच त्याचा पोषाख आणि चेहेरा परिचित दिसू लागला. तो सर्वांच्या मध्ये येऊन उभा राहिला आणि घोड्यावरून उतरून प्रतापाच्या चरणावर मस्तक ठेविलें. हा घोडेस्वार दुसरा कोणी नसून प्रतापाचा विश्वासु प्रधान भामाशा होता.

भामाशा! आलेला पाहून सर्वांनां आनंद झाला. त्यानें लागलीच प्रतापाच्या समोर अपरिमित द्रव्याचा ढीग रचला. भामाशा हें काय करीत जाहे याविषयी सर्वांनां आश्चर्य वाटलें. प्रतापानें विचारिलें. 'भामाशा, हें सर्व

काय आहे ? ' भामाशाने उत्तर दिले, ' महाराज, आतां आपणास मेवाड सोडण्याची जरूर नाही. या द्रव्याने बारा वर्षेपर्यंत पंचवीस हजार सैनिकांचा निर्वाह करितां येईल. ' भामाषा आपले सर्व धन प्रतापाला अर्पण करितांना पाहून सर्व जण त्याच्या उच्च स्वामिभक्तीविषयीं स्तुति करूं लागले. प्रताप म्हणाला:--" भामाशा, ही तुमची सर्व संपत्ति मला कां देतां ? सर्व स्थिति जाणत असतां मुद्दाम होऊन तुम्ही तुझाला आणि तुमच्या कुटुंबाला दुःखांत कां ओटतां ? "

परंतु भामाशा कांहीं हलकट, घनलक्ष्मी, कंजुष मारवाडी नव्हता. त्यानें तर एखाद्या वीर पुरुषाला शोभेल असा स्पष्ट जबाब दिला कीं, " महाराज, हा सर्व पैका आपलाच आहे. सिसोदिया कुळाची जी अल्प सेवा बजाविली त्याचा मोबदला ह्मणून आपण आणि आपल्या पूर्वजांनीं मोठ्या उदारतेनें आमच्यावर द्रव्याचा पाऊस पाडला. हें आपलेंच धन आपल्या स्वऱ्या समयास कामास नाही येणार तर केव्हां येणार ? सिसोदियाच्या अन्नावर पोसलेला हा देह, सिसोदियाचें दुःखानें दुःखी आणि

सुखानें सुखी—महाराज, मनांत संकोच न बाळगतां आपण या धनाचा स्वीकार करा, आणि मेवाडाचा उद्धार करा. ”

प्रतापानें ही संपत्ती घेण्याचें पुष्कळ नाकारिलें; परंतु निमकहलाल प्रधानापुढें त्याचें कांहीं चाललें नाहीं. वंशपरंपरेच्या नोकरांमध्ये पुष्कळ घेण्यालायक तसें भरलेलीं आहेत. आपल्या नोकरांच्या पोशाबाळांचा संभाळ करणें राजाच्याच शिरावर असे, आणि त्याच्याबद्दल नोकर लोक आपल्या स्वामिकार्याकरितां बेलाशक आपले प्राण देत. सेव्यसेवकाचा भाव विसरून जाऊन त्या ठिकाणीं पितापुत्राचा भाव उत्पन्न होत असे. अशा प्रकारचे हृदयंगम आणि कर्तव्याची वर्णन करण्यालायक सेवेचे पुष्कळ प्रसंग होऊन गेले आहेत. भामाज्ञाचा हा मोठा स्वार्थत्याग एक असाच प्रसंग होता.

स्वऱ्या धनवान लोकांचा मोठेपणा धनसंचय करण्यांत नसतो, परंतु परोपकारार्थ त्याचा उपयोग करण्यांत स्वऱ्या मोठेपणा आहे. पैशानें फुगून जाणाऱ्या माणसांनीं हें पळें

रुक्षांत ठेवावें कीं, पैशाचा सदुपयोग करणारा श्रीमंत मनुष्य त्यांच्यापेक्षां हजार पटीने बरा. पंचवीस हजार माणसांचें बारा वर्षे पोषण होईल इतकी संपत्ति देऊन टाकणें हा कांहीं असा तसा स्वार्थत्याग नव्हे, या स्वार्थत्यागामुळें भामाशाला ' मेवाडाचा उद्धारक ' अशी संज्ञा प्राप्त झाली आहे. या पदवीला तो सर्वस्वी पात्र आहे.

प्रतापसिंहानें या पैशाचा उपयोग सैन्य गोळा करण्यांत केला आणि मेवाडाबाहेर जाण्याचा विचार रद्द केला. अल्पावकाशांत प्रतापानें युद्धसामुग्री जमविली आणि देवीर ठिकाणीं विजयानें धुंध झालेल्या मोंगल सेनेस वेढा दिला. मोंगल सेनापति शाहबाझखान यानें उडत उडत गप्प ऐकिली होती कीं, प्रताप मेवाड सोडून जात आहे. यामुळें तो निश्चित राहिला होता, परंतु जेव्हां त्यानें राण्याचा सिंहनाद ऐकिला तेव्हां तो फार मयभीत झाला. देवीर ठिकाणीं भयंकर युद्ध झालें, त्यांत सेनापति शाहबाझखान मारला गेला आणि मोंगल लोकांनां मोठी माघार ध्यावी लागली. देवीराच्या संग्रामापासून प्रतापाच्या विजयास सुरुवात झाली. हारलेले

लष्कर पळत जाऊन आंभैर येथे असलेल्या दुसऱ्या मोंगल सेनेस मिळाले. प्रतापाने त्याचा पाठलाग केला आणि आंभैर येथील सैन्याचाही धुन्वा उडविला.

आतां मुसलमान सैन्यांत मोठा गोंधळ उडाला. अकबरांने प्रतापाला जिंकण्याकरितां मोठ्या प्रमाणावर सैन्याची उभारणी केली. परंतु इतक्यांत त्याच्या कानावर बातमी आली कीं, कमळभेरच्या किल्ल्याचे संरक्षण करणाऱ्या मोंगल सेनेला प्रतापाने घेरून सेनापति अबदुल्लासह सर्वांना कापून काढले आहे.

या प्रतापाच्या विजयाने शत्रु गांगरून गेले. मेवाडाच्या अभिमानी राण्याला नमविण्याची अकबराची आशा नष्ट झाली. सीसोदिया रजपूत कसे शूर असतात हे त्याला बरोबर कळून आले. पहातां पहातां प्रतापाने मेवाडाचे बत्तिस किल्ले जिंकून परत घेतले. जी भूमि थोड्या वेळापूर्वी रोडण्यास तो तयार झाला होता ती भूमि स्वतंत्र झालेली पाहून प्रतापाला धन्यता वाटली. थोड्या वर्षांनीं चितूर,

अजमीर आणि मंगळगड यांशिवाय सर्व मेवाडदेश त्याच्या अमलाखाली आला.

अनेक वर्षे दुःखे सहन करून अखेरीस प्रताप विजयी झाला. उदयपूर जिंकून त्याठिकाणी पुनः राजधानी स्थापिली. सर्व हिंदुस्थान--भर प्रतापाचे नांव गाजून राहिले, शत्रुसुद्धां संकोच न करतां त्याचे गुणानुवाद गाऊं लागले. अकबरालाही वाटले की हा महान् पुरुष कधी शरण येणार नाही. त्याचे गुणावर अकबर मोहीत झाला, आणि यापुढे प्रतापाला हैराण करण्यांत कांहीं अर्थ नाही असा विचार करून त्याच्या विरुद्ध सैन्य पाठविण्याचे रहित केले, आणि मेवाडांत शांती नांदूं दिली.

परंतु या शांततेच्या काळांत प्रतापाच्या मनाला शांती मिळाली नव्हती. चितूर अद्याप मुसलमानांच्या हातांत होते. ते जोपर्यंत त्याच्या स्वाधीन झाले नाही तोपर्यंत त्याला शांती निळणें शक्य नव्हतें. ते परत मिळविण्याची तर त्यानें प्रतिज्ञा केली होती; परंतु ती प्रतिज्ञा अद्याप सफल झाली नव्हती. झणून तो नेहमी झोपडींत रहात असे, पत्रावळीवर जेवित

असे आणि गवताच्या पथारीवर निजत असे. मरेपर्यंत त्याने हा क्रम चालविला होता. त्याच्या ह्या भीष्मप्रतिज्ञेच्या स्मरणार्थ मेवाडाचे राजे अजूनसुद्धां भोजनाच्या वेळेस ताटा-खाली आणि निजावयाच्या वेळेस पथारीखाली गवताच्या काढ्या ठेवतात.

उदयपूरच्या शिखरावर बसून प्रताप पुष्कळवेळां चितूरकडे नजर टाकी, आणि तेथील दुरवरून दिसणारे विजयस्तंभ पाहून दुःख करी कीं, 'इतकीं दुःखे सहन केलीं तरी माझ्या पूर्वजांच्या राजधानीला मी स्वतंत्र करूं शकलों नाहींना !' हा विचार त्याच्या हृदयास शल्याप्रमाणें टोंचीत होता. दुःखारंपरा आणि काळजी या योगानें प्रतापाला लवकरच वृद्धावस्था प्राप्त झाली आणि दिवसेंदिवस त्याचे शरीर खचत चाललें. त्याचा मुलगा अमरसिंह विलासी होता आणि दुःखें सहन करण्याची शक्ति त्याला फारशी नव्हती ह्मणून मेवाडाच्या भविष्याविषयी प्रताप चिंतातूर असे.

थोड्या दिवसांनीं ह्या महान पुरुषाचा अंतकाळ जवळ आला. उदयपूराच्या सरोवराच्या कांठीं बांधलेल्या

एका झोंपडींत मृत्यूची वाट पहात तो निजला होता. आजू-बाजूस त्याचे सरदार बसले होते आणि आपल्या पराक्रमी राजाची शश्रूषा करीत होते. इतक्यांत प्रतापाचे सर्व शरीर थरथर कापू लागले; जोरानें श्वासोश्वास सुरू झाला. आणि त्याचे डोळे अश्रूंनी भरून गेले. प्राणापेक्षांही प्रियराजाची अशी स्थिति पाहून सरदारांच्याही डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहू लागल्या. मन कठीण करून सरदार सलुंवरानें विचारिलें ' महाराज, हा शोक कशाकरितां ? आपल्या पवित्र अंतःकरणांत शांती पाहिजे, त्याठिकाणीं आज इतके अनावर दुःख कां बरें ? ' मरतां मरतांही आपल्या मातृभूमीकरितां अश्रु ढाळणाऱ्या महान स्वदेशभक्त प्रतापानें उत्तर केलें ' प्रिय सरदार हो, माझ्या आवडत्या मेवाड देशाचा विचार माझ्या अखेरच्या वेळींही मला रडायला लावीत आहे. माझ्या देशाचे काय होईल या काळजींत माझा प्राण गुंतून राहिला आहे ? देहांत प्राण आहे तोंपर्यंत मेवाड-देश शत्रूच्या हातीं जाऊं देणार नाही अशी दृढ पतिज्ञा जर माझ्या समक्ष तुझी करीत असाल तर मी शांततेने मरेन.

माझ्या पुत्रावर माझा पूर्ण विश्वास नाही. तुझी सर्व मजबूरी-
वर पंचवीस वर्षेपर्यंत जंगलापहाडांतून दुःखकष्ट भोगले
आहेत झणून सिसोदिया कुलाचे वैभव व मेवाडाची स्वतंत्रता
मी तुझ्यावरच सोपतो.

प्रतापाचें हें भाषण ऐकून सरदार लोकांनीं प्रतापाच्या
पायावर हात ठेवून प्रतिज्ञा केली की ' राणाजी ! जोंपर्यंत
या देहांत प्राण आहेत तोंपर्यंत मेवाडाची स्वतंत्रता आझी
जाऊं देणार नाही, आणि जोंपर्यंत चितूर वगैरे शहरांचा
उद्धार करणार नाही तोंपर्यंत स्वतः होऊनच आझी
झोंपड्यांत वास करूं. "

अशी दृढप्रतिज्ञा सरदार लोकांनीं केल्यावर प्रतापाचा
बेहेरा प्रसन्न दिसूं लागला, आणि हृदयांतील सर्व चिंता
आणि कष्ट दूर होऊन अत्यंत शांत चित्तानें या महाप्रतापी
वीर पुरुषानें प्राण सोडले.

जन्मास येणें व मरणें हें जगतांत चालूच आहे. लाखों
माणसें जन्मास येतात आणि लाखों मरतात; परंतु ज्या

पुरुषाच्या मरणाने सर्व देशाला हळहळ लागते, त्याच पुरुषाने आपल्या जीविताचे सार्थक केले असे क्षणतां येईल. प्रतापाच्या मरणाची बातमी ऐकून केवळ मेवाड देशालाच नव्हे तर सर्व हिंदुस्थानाला दुःख झाले. प्रतापाच्या नित्रांनीच केवळ विलाप केला असे नाही, परंतु त्याच्या शत्रूंनीही हळहळ दाखविली.

प्रतापाचे चरित्र अत्यंत मनोवैधक आहे. आयुष्याचा बराचसा भाग ज्याने युद्ध करण्यांत आणि कष्ट सहन करण्यांत घालविला त्याचे शरीर किती बळकट, कसलेले आणि मजबूत असले पाहिजे ! बळकट आणि तेजस्वी शरीर हे परोपकारार्थ देह शिजविण्यास अत्यंत जहरीचे आहे.

बळकट शरीरांत धीर आणि सहनशीलता आपो-आपच वास करतात. प्रतापांत तर या दोन गुणांची सीमाच झाली होती. शत्रूंचे बळ शतपट असले तरीही तो कधी आपली हिंमत खचू देत नसे. मय ही काय चीज आहे हे तर तो जाणतच नव्हता. त्याच्यासारखी सहनशीलता जगांतील थोड्याच वीर पुरुषांमध्ये असू

शकेल. सर्व सुखसंपन्न अशा राजवाड्यांत जन्मास येऊन त्याच राजवाड्याचें स्वामित्व प्राप्त झाल्यावर वेळ येतांच ज्यानें या सर्व सुखावर लथ मारिली आणि रानोमाळ फिरून ज्यानें आपल्या आयुष्याचीं अनेक वर्षे दऱ्याखोऱ्यांत राहून निव्वळ सुक्याकोरड्या भाकरीवर घालविलीं, त्या वीरपुरुषाच्या सहनशक्तीची जोड कचितच मिळूं शकेल.

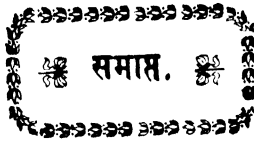
हिंमत आणि सहनशक्ति यांबरोबर शौर्यही असतेंच. प्रताप हा तर प्रतापाचा पुतळाच होता. कोणत्या लढाईत त्यानें शौर्य दाखविलें नाहीं ? तो हरत असे तरी शत्रु त्याला डरत असे. त्याचें नांव ऐकतांच सर्व चळचळीं कांपत असत.

हळदीघाट आणि देवीर येथील लढाया प्रतापाचें शौर्य आणि रणचातूर्य यांचे विजयस्तंभच मानितात. विजय मिळणें न मिळणें, हें अनेक कारणांवर अवलंबून आहे; परंतु इतकें तर खास कीं, पराजयाच्या वेळींही मनुष्याचें शौर्य शत्रूस दिपवून टाकतें.

खन्या वीरपुरुषांत दैन्य, मनाची दुर्बलता, दुष्टपणा आणि परयाचना या हलक्या वृत्ति सांपडणें शक्य नाहीं. दुसऱ्याची याचना आणि मेहेरबानी यांवर जिवंत राहणें हें वीरपुरुषाचें लक्षणच नव्हे. जो प्रताप आपल्या धर्माचा, कुलाचा आणि जातीचा कट्टा अभिमानी होता तो क्षत्रियत्व नष्ट करण्यास तयार झालेल्या शत्रूला नमणार काय ! धर्माभिमान आणि कुलाभिमान यांचें रक्षण करण्याच्या गोष्टी करणें फार सोपें आहे; परंतु ज्या वेळेस स्वरी परीक्षेची वेळ येते त्या वेळेस गप्पा मारणाऱ्यांचें सामर्थ्य कळून येतें. बोलण्यांत आणि करण्यांत महदंतर असतें. वीरशिरोमणि प्रताप यानें जगताला दाखविलें कीं, अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टीही पराक्रमी पुरुष शक्य करून दाखवितात. प्रतापानें शत्रूला आपली मान वाकविली नाहींतर नाहींच; आणि चित्तूर परत मिळविल्याशिवाय राजवाड्यांत रहावयाचें नाहीं, ताटांत जेवावयाचें नाहीं आणि बिछान्यावर निजावयाचें नाहीं हें व्रत त्यानें मरेपर्यंत पाळलें. हें त्याचें व्रत त्याच्या मोठेपणाची साक्ष पटविते.

प्रताप हा फार उच्च कोटीतील वीर होऊन गेला. जगतांत निश्चयी, पराक्रमी व सहनशील पुरुष पाहण्यांत येत नाहीत असे नाही, परंतु जी भावना त्यांना दृढनिश्चयी आणि पराक्रमी होण्यास प्रेरणा करिते ती थोडी बहुत स्वार्थ-मूलक असल्यामुळे त्यांच्या मोठेपणाची कमान खाली जाते. घनलोभ, राज्यलोभ आणि कीर्तिलोभ यांनी प्रेरीत होऊन पुष्कळ पुरुषांनी विजय मिळविले आहेत, आणि इतिहासांत पराक्रमी पुरुष झणून नांवाजले आहेत. परंतु जे वीर पुरुष केवळ निःस्वार्थबुद्धीने स्वदेशसेवा अंतःकरणापासून करीत राहतात आणि त्यांत येणाऱ्या दुःखांनी ढगमगत नाहीत तेच खरे वीरपुरुष होत आणि तेच खरे पूज्य होत. प्रताप ह्या अशा उच्च कोटीतील वीर पुरुष होता. त्याचे पराक्रम, साहस वगैरे गुणांविषयी आपण त्याची स्तुति करितो, परंतु त्याने स्वदेशाप्रीत्यर्थ सर्वस्व अर्पण केले आणि सुखसंपत्तीवर ढाढ मारिणी एवढ्याकरितां त्याला आपण जास्त पूज्य मानितो. प्रताप स्वर्गस्थ होऊन आज पांचशे वर्षे लोटून गेली आहेत; हिंदुस्थानाच्या राज्यकारभारांत अनेक

फेरबदल झाले आहेत, काळ बदलला आहे, तरी पण प्रताप आज सुद्धा आपल्या शुद्ध, स्वार्थरहित स्वदेशसेवेप्रमाणे स्वदेशसेवा करण्यास आपणास उत्तेजन देण्यास आपणासमोर जणू काय उभाच आहे असे आपणांस वाटत आहे.

श्रीसयाजी बालज्ञानमाला.

छापटेलीं दुस्तकें.

किंमत.

१ गिरनारनुं गौरव (बीजी आवृत्ति) (सचित्र)	०-६-०
२ शरीरनो संचो (बीजी आवृत्ति) (सचित्र)	०-६-०
४ महाराणा प्रताप (बीजी आवृत्ति) (सचित्र)	०-६-०
५ कोषना कथा (बीजी आवृत्ति) (सचित्र)	०-६-०
६ पाटण सिद्धपुरनो प्रवास (बीजी आवृत्ति)	०-६-०
७ पावागढ (बीजी आवृत्ति)	०-६-०
८ औरंगजेब (बीजी आवृत्ति) (सचित्र)	०-६-०
९ मधपुढो (बीजी आवृत्ति) (सचित्र)	०-६-०
१० रणजितसिंह (बीजी आवृत्ति)	०-६-०
११ सुखी घर (बीजी आवृत्ति)	०-६-०
१२ सूर्यकीरण (बीजी आवृत्ति) (सचित्र)	०-६-०
१४ वातावरण (बीजी आवृत्ति)	०-६-०
१५ ग्रहण (सचित्र)	०-६-०
१६ बाल नेपोलियन	०-६-०
१७ कोषकी कथा (सचित्र) (हिन्दी)	०-८-०
१८ लोदीनी सीला	०-६-०

१९ श्रीहर्ष	(हिन्दी)	०-८-०
२० सिकंदरनी स्वारी		०-६-०
२१ सुरत		०-६-०
२२ एशियानी ओळखाण, भाग पहिलो		०-६-०
२३ भूस्तरनी कथा		०-६-०
२४ लॉर्ड विलियम डेन्टिक		०-६-०
२५ नाना फडनविस		०-६-०
२६ चंद्र		०-६-०
२७ वडोदरानो वैभव		०-६-०
२८ महादर्ज सिंधिया		०-६-०
२९ घरघोषी		०-६-०
३० चांचड		०-६-०
३१ पाचनक्रिया अने दूध		०-६-०
३२ एशियानी ओळखण, भाग बीजो		०-६-०
३३ गर्भनी कथा		०-६-०
३४ बाल बाबर		०-६-०
३५ नाडीतंत्र		०-६-०
३६ बौद्ध गुफाओ		०-६-०
३७ महाबलेश्वर		८-६-०
३८ हिंदुस्थाननुं वहाणवटुं		८-६-०
३९ जाति अने ज्ञाति, भाग पहिलो		०-६-०

(३)

४०	जाति अने ज्ञाति, भाग बीजे	०-६-०
४१	विलियम युवर्ट ग्लेडस्टन	०-६-०
४२	शूरवार शिवाजी	(सचित्र) ०-६-०
४३	आरोग्यता	(चिन्दा) ०-८-०
४४	दरियाकंठो	(सचित्र) ०-६-०
४५	बरफ अने पाणी	०-६-०
४६	अधशास्त्री ओळखाण	०-६-०
४७	छत्रपति सं राजा	०-६-०
४८	महाराणा प्रताप	०-६-०
